

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

JEGYZETEK EGY SZÁLLÓIGE ÉS A SAJTÓNYELV
TERMÉSZETRAJZÁHOZ –
ARANY JÁNOS (?): „GONDOLTA A FENE”¹

REZÜMÉ

A magyar sajtótörténetben ezidáig nem indultak olyan vizsgálatok, amelyek az írott médiumok nyelvezetének, tartalmának, híryanagának, műfajainak a szóbeli kultúrához hasonló vonásaival foglalkoztak volna. A tanulmány első fejezetében ezért a német nyelvű kutatások eredményeire támaszkodva tekintem át, hogy milyen területeken járhatna újdonsággal egy hasonló projekt a magyar hírlapok és folyóiratok esetében.

A tanulmány nagyobbik része ezt az elméleti felvezetést illusztrálja egyetlen példán keresztül. Több mint száz éve él az irodalmi és társadalmi közbeszédben, tudományos igényű megnyilatkozásokban egy Arany Jánosról szóló anekdota, illetve ebből lerövidült, Aranynek tulajdonított szállóige, a kritikai élű, mindenemű szerzői szándékot tagadó, és a rá való értelmezői hivatkozást irrelevánsnak tekintő „gondolta a fene”. Ma már tudható, hogy Arany nevéhez csak feltételesen, esetleg csak bizonyos változatában, vagy csak szóbeli hagyomány alapján kapcsolható a mondat, és nincs is összhangban Arany kritikai és poétikai nézeteivel. Ha azonban nem a hitelességre, hanem a használatra terelődik a figyelem, ahogyan azt az anekdota forrásvidékével foglalkozó nyelvész, Lőrincze Lajos javasolta, akkor a folyton módosuló alaki és jelentésbeli változatok egyszerre teszik megközelíthetővé a publicisztikai beszédmód, a 20. századi kritikátörténet, az irodalomelméleti tabuk és toposzok természetrajzát, az irodalmi szövegekkel való foglalkozás populáris szintjeit, illetve újabban az irodalomoktatás megújításához fűződő elgondolásokat.

KULCSSZAVAK: Arany János, sajtónyelv, 20. századi kritikátörténet, sajtótörténet, orális kultúra

ABSTRACT

*Notes on the Nature of an Adage and of the Language of the Press –
„The Hell Thought It” by (?) János Arany*

The relationship and similarities of the printed press to oral culture with regard to language, content, news and genres has not been examined yet in Hungarian media history. Learning mostly on German results on the field, in the first part of my paper I reflect on the possibilities and possible new achievements which a similar research project could generate dealing with Hungarian newspapers and journals.

The major part of the paper illustrates the theoretical introduction by one selected example. Since more than a hundred years there has been living an anecdote, more exactly an adage assigned to János Arany in literary and social discus-

¹ A tanulmány az OTKA K 132124 „Történetek az irodalom médiatörténetéből” kutatási projektum keretében készült.

sion and even in scholarly works: „The hell thought it”, a sentence denying any kind of authorial intention and deeming irrelevant any interpretative move relying on it. By now we know that the sentence can be connected to Arany only conditionally or only in variants or only by oral transmission, and we also know that its message is contradicting Arany’s ideas and principles about poetics and criticism. However, the adage is persistently popular. But if we shift attention from the authenticity of the adage to its usage as the linguist Lajos Lőrincze suggested when examining the sources of it, we are facing ever-changing forms and meanings which help to explore the language of publicism, 20th century history of criticism, the nature of taboos and tropes of literary theory, literary texts dealt with in a popular manner, and, lately, ideas about how to renew the methods of teaching literature.

KEYWORDS: János Arany, language of the press, 20th century history of criticism, media history, oral culture

I. Mediális és koncipiális szóbeliség a sajtónyelvben: a nemzetközi kutatások eredményei

A szóbeliség és írásbeliség témájában számos kutatási eredmény áll rendelkezésre magyar nyelven is, itthon mégis viszonylag kevés figyelem irányult a sajtónyelv hasonló irányú, történeti és szinkron vizsgálatára. A nemzetközi, s ezen belül a német projektek azonban, az ezredforduló környékén és azóta is különböző perspektívákból elemezték a médianyelv orális és szkriptális sajátosságait. Egyesek erősebben médiatörténeti, mások nyelvészeti (nyelvtörténeti, szociopragmatikai), ismét mások irodalom- és kultúratudományi súlyozásúak, azzal együtt, hogy szinte minden megjelent munka interdiszciplináris szemlélettel, e szakterületek keresztmetszetében keletkezett.

Az egyik legtöbbször hivatkozott tanulmány szerzője, Johannes Schwitalla úgy látja, hogy az irodalom- és sajtótörténetben a középkor óta, de különösen az utóbbi kétszáz évben több olyan fordulat is lejátszódott, amikor az írott nyelvhasználat a lehető legtávolabbra került az élőbeszédtől, majd újra az orális nyelv különböző formái felé közelített, sőt azokkal vegyült. Emögött részben a technológiatörténeti okokat, részben a privátként fikcionált műfajok divathullámainak hangsúlyozza. Az élőnyelvhez közelítő váltásokat e néhány száz év során szerinte mindig civilizációs és poétikai újítások hívták elő, mint például a nyomtatás megjelenése és tömegesedése, vagy a 18. században a magánjellegű beszédnek – a levelezésnek és levélstílusnak, a vallomás- és naplószerű szövegtípusoknak, illetve a társalgási nyelv különböző szintjeinek – térnyerése az irodalomban. A sajtóban ezzel egyidejűleg a médium felvirágzása kényszerítette ki az írott nyelvi struktúrák fellazítását.²

² Johannes SCHWITALLA, *Medienwandel und Reoralisierung, Phasen sprechsprachlicher Nähe und Ferne in der deutschen Sprachgeschichte* = Dorothea KLEIN, Elisabeth LIENERT, Johannes RETTELBACH hrsg., *Vom Mittelalter zur Neuzeit*, Festschrift für Horst Brunner, Ludwig Reichert, Wiesbaden, 2000, 669–689.

A Schwitallával párhuzamos, illetve későbbi kutatások lényegében ezeket az okokat bontják tovább, egyöntetűen leszögezve, hogy a sajtó nyelvezte a beszélt és az írott nyelv köztes tartományában, a kétféle nyelv különböző jellegű és mértékű ötvözeteként formálódott ki. A sajtó ugyanis kezdettől fogva olyan közönségrétegeket is el kívánt érni, melyeknek kommunikációs és értelmezési készségei elsősorban az orális kultúra rendszerében, vagy az erősen szóbeli kultúrára épülő populáris írásbeliség keretei között fejlődtek ki és működtek.

Amennyiben azokból a különbségekből indulunk ki, melyeket Jack Goody a kétféle nyelv között felállított, vagyis elfogadjuk, hogy az írott nyelvet az elvont kifejezések nagyobb száma, a gazdagabb és árnyaltabb szókincs jellemzi, kevésbé személyes és érzelmi jellegű, megformáltabb, retorizáltabb, bonyolultabb mondatszerkezetű,³ akkor kijelenthető, hogy a szóbeliség közegeiben otthonosabban mozgó rétegek számára az írott irodalmi, tudományos, értekező nyelv grammatikai, morfológiai, szintaktikai, tropológiai, stilisztikai, poétikai, műveltségbeli, filozófiai aspektusai értelmezhetetlenek, érthetetlenek. A sajtónyelvnek ezért az oralitás és az erre épülő írásbeliség populáris szintjeihez kell közelítenie, üzleti, kulturális és ideológiai célok elérése érdekében egyaránt. Nyelvi sikon ez az egyszerűbb mondatszerkezetben, a csevegő stílusban, dialogicitásban, erős érzelmi töltetben, a világosabb és egyértelműbb retorikai eszközök használatában, az éles (olykor harsány), azonnal felismerhető ellentétekben, nyilvánvaló hasonlatokban, ismétlések, megerősítések, magyarázatok alkalmazásában, az olvasási jártasságot igénylő ellipszisek és a jelentésbeli áttétek elhagyásában, az összefüggések és következtetések egyszerűsítésében, egyirányításában (egy ok, egy okozat), a finom árnyalatokról való lemondásban, a klasszikus allúziók kerülésében, illetve a szélesebb körben ismert kulturális termékekre való utalásban, hivatkozásban tükröződik. Szociopragmatikai és sajtótörténeti vizsgálatok sora igazolta, hogy a 18–20. századi, nagyközönséget megcélzó sajtóban – publicisztikai műfajtól és laptípustól függetlenül – ez a nyelvhasználat figyelhető meg, amit a kutatók a „beszéltnyelviség”, „élőbeszéd-szerűség”,⁴ „köznyelviség” terminussal neveznek meg, Benczik

³ Jack GOODY, *Nyelv és írás* = NYÍRI Kristóf–SZÉCSI Gábor szerk., *Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, Áron Kiadó, Budapest, 1998, 111–128, itt: 194–196. Az írott és beszélt nyelv közötti különbségekről több más tipológia és elmélet is keletkezett, a fenti kategóriák azonban valamennyiben előfordulnak. Vö. Hirofumi HOSOKAWA, *Zeitungssprache und Mündlichkeit – Soziopragmatische Untersuchungen zur Sprache in Zeitung um 1850*, Peter Lang, 2014, különösen 21–24. A kérdéskör Szegedhez is kötődő magyar kutatója Ágel Vilmos, aki több tanulmányban és kötetben foglalkozott a beszélt nyelv sajátosságaival. Lásd pl. Vilmos ÁGEL, Mathilde HENNIG szerk., *Zugänge zur Grammatik der gesprochenen Sprache*, Niemeyer, Tübingen, 2006; Mathilde HENNIG önálló kötete a témában ugyanebben az évben jelent meg: *Grammatik der gesprochenen Sprache in Theorie und Praxis*, Kassel University Press, Kassel, 2006.

⁴ SCHWITALLA, *i. m.*: a „sprechsprachliche”, Ruth Betz a „gesprochensprachliche” jelzőt használja. Utóbbit ld.: Ruth BETZ, *Gesprochensprachliche Elemente in deutschen Zeitungen*, Verlag für Gesprächsforschung Dr. Martin Hartung, Rudolfzell, 2006;

Vilmos pedig – Wolfgang Raible, Peter Koch és Wulf Oesterreicher nyomán „koncipiális szóbeliségként” definiál.⁵

A sajtó nyelvi és tartalmi popularizálódását azonban az ezredfordulónál már jóval korábban, sőt a 19. század első felében élő gondolkodók és irodalmárok is érzékelték. Bajza József az Athenaeum indulásakor, 1837-ben például elismeri, hogy bár többnyire csak a napi- és tömegsajtót érintik, az újságok egyre romló minősége ellen felhozott vádak nem alaptalanok: „[a’] napi és heti lapok – mert ezekre van a leginkább panasz – azon haszon mellett, úgy mondatik, mellyet közlési sebességök által szülnék, tömérdek kárt tesznek a’ valódi tudományoknak [...] szóval, a’ felületesség és frivolitás’ terjedésének eszközei.”⁶ Bajza ennek ellenére még hisz abban a felvilágosodás kori elgondolásban, hogy a nyomtatott médium az újkor egyik legfontosabb civilizációs terméke, hogy a gondolatközlés, a művelt és okos eszmecsere egy jobb világ, jobb társadalom feltétele, és hogy léteznek olyan laptípusok, amelyek megvalósíthatják ezt a célt és minőséget.

A kelet-európai kultúrák kezdetlegesebb, a tömegesedés útján éppen csak meginduló reformkori sajtóviszonyai közepette lehetett még alapja azon nézetnek, hogy a laptípusok minőségben, nyelvhasználatban, szerkesztői gondosságban, hitelességben elkülönülnek egymástól, s hogy a revü típusú, vagy az irodalmi, kritikai kiadványok elkerülik a zsurnalizmus és popularizmus kényszerét. A 19. század második felében azonban ez az utópia egyre kevésbé volt tartható. A legszűkebb szakmai kiadványokon túl, melyek nem piaci elv alapján készültek, hanem valamely intézményi (akadémiai, Kisfaludy-Társaság-beli) forrásokból jelentek meg, valamennyi időszaki terméknek alkalmazkodnia kellett az előfizetői igényekhez. Példaként Vajda János és Arany János lapjai említhetők: a kritikai jellegű Szépirodalmi Figyelőt a kiadó, Heckenast a szerződés szerint már 700 példánnyal sem lett volna hajlandó kiadni, Arany miatt azonban egészen 1862 őszéig várt, amíg 400 körültre nem süllyedt a megrendelők száma. 1864-ben ugyanez a kiadó Vajda János Nővilág című lapját már 800 példány tájékán felmondta. Aranynak alapjaiban kellett újragondolnia szerkesztői koncepcióját, és a lapot nem kis mértékben popularizálnia, hogy második vállalkozását, a Koszorút 1865 közepéig életben tartsa, de még így is nehézségekbe ütközött az illusztrációk nélküli hetilaphoz a megfelelő számú megrendelőt biztosítani.⁷ A sajtó erre az időszakra tehát teljes egészében átállt az üzleti elvű mű-

Stephan ELSPAß a „geschriebene Alltagsdeutsch” [írott köznapi német] nyelvvtálatot látja elterjedni a 19. században: *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*, Niemeyer, Tübingen, 2005 (Reihe Germanistische Linguistik, 263).

⁵ BENCZIK Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*, Trezor Kiadó, Budapest, 2001, különösen 139–141.

⁶ BAJZA József, *A gondolatközlés ’s annak eszközei*, Athenaeum 1837/1, 1–5, itt: 3.

⁷ Ld. ARANY János, *Lapszéli jegyzetek, Folyóiratok I. S. a. r.*, bevezető, jegyzetek: HÁSZ- FEHÉR Katalin, Universitas Kiadó, Budapest, 2016 (*Arany János Munkái*, kritikai kiadás, szerk. KOROMPAY H. János), 26–27.

ködésre, ami a közönségigényekhez való maximális alkalmazkodást jelentette tartalmi és nyelvi síkon egyaránt. A sajtóról szóló metadiskurzusban ez idő tájt nyertek egyre inkább teret az olyan stigmatizáló kifejezések, mint németül a „Zeitungsdeutsch”, vagy magyarul a nyelvrontás legkülönfélébb körülírásai.

A tömegsajtó nyelvhasználatát nagy mértékben befolyásolta a publicisták képzettsége és képessége is. Bár olyan kis kultúrákban, mint amilyen a magyar, szinte valamennyi kanonikus irodalmár-szerző egyben újságíró, szerkesztő, kiadó, laptulajdonos is volt, nyelvi és tartalmi síkon – ahogyan többek között Arany János és Vajda János említett példái mutatják – még nekik is figyelembe kellett venniük az eladhatóságot. Másfelől még a legjobb szándékú lapszerkesztő is be kellett, hogy érje a pályára lépő hírlapírókkal, függetlenül azok képességeitől. A 19. század második felére olyan mennyiségű sajtótermék került piacra, s akkora példányszámban, hogy hiába professzionalizálódott volna időközben a szakma, a mennyiségi igényeket nem lehetett megfelelő minőségű szakembergárdával ellátni. Ily módon a hivatásosodási folyamatot legalább ugyanolyan intenzitással laicizmus és amatőrizmus kísérte. Erre panaszodik például a Fővárosi Lapok egyik szerzője 1880-ban:

[...] a hírlapírás közönséges mesterséggé fajulva, egyrészt elnyel néhány igazi tehetséget, mely alkothatna, másrészt nevel egy nagy csomó proletárt, mely magát írónak tartja. A pályátlan existenciák a mint az előtt a színészetet és katonaságot, úgy ma a hírlapírást is refugiumnak tekintik. Hogy nálunk a sajtószabadság is elfajult, arról nem szólok; hanem azt nem hallgathatom el, hogy mennyit rontott a hírlap a magyar nyelven!⁸

Ezek a kényszerből vagy presztízsből pályára lépő újságírók nem kizárólag kommerciális okokból, népszerűség-keresésből, példányszámnövelésből vagy az új, csevegő stílusú műfajok (például a tárca) jegyében közelítették a sajtónyelvet az előbeszédhez, hanem gyakran azért is, mert maguk sem voltak birtokában a gazdagabb, árnyaltabb, kifinomultabb nyelvismeretnek és fogalmazási készségnek.

A sajtónyelv előbeszéd-szerűsége összefüggött továbbá az információ megszerzésének, illetve továbbításának módjaival, s ezzel együtt a sajtó *hitelességi* kérdéseivel. Már az első magyar nyelvű hírlapban, a Magyar Hirmondóban is gyakorlatnak számított, hogy a hazai kishíreket vidéki levelezők szolgáltatták. Ezek a nemegyszer lólopásokról, gyilkosságokról, furcsa balesetekről, természeti katasztrófákról és anomáliákról, mendemondákról szóló hírek eleve szóbeli kódolásúak voltak: a vidéki levelezők a maguk módján, a maguk stílusával és ortográfiájával úgy jegyezték le, ahogy tudták, hallották vagy látták (a koncipiális szóbeliség elve alapján). Az egyszemélyes szerkesztő és hírlapíró, Ráth Mátyás pedig minden valószínűség szerint egységesítette a nyelvezetet és írásmódot, a saját ízlését, illetve a korszak írott nyelvi normáit követve, még akkor is, ha gyakran idézőjelesen, az eredeti forrás hű közlését mímelve tette őket közzé (a magyar sajtótörténet tudtommal ilyen írá-

⁸ SZIVÁK János, *Az első magyar hírlap*, Fővárosi Lapok 1880/1, 3.

nyú vizsgálatokat nem végzett). Az információ hitelességét ellenben Ráthnak nem volt módjában ellenőrizni. A képtelenségnek tűnő történetekhez olykor kommentárt fűzött, a szóbeli hírterjedés természetére utalva. 1781. március 7-én („Böjt más-havának 7dik napjánn”), a 19. számban például egy szíami ikrekről készült, Nyitra megyei tudósításhoz a következőket írja:

A mint vettem, úgy adtam. De nem kívánom ám, hogy egygyátallyábann hitel adassék e tsuda históriának. Tudjuk, hogy az emberek mód nélkül kapnak a tsudálatos és rend kívül való dolgokonn. Melly helytelen indúlattól ösztönözöttvén, a hihetetlen szó-beszédet más sokkal hihetlenebb dolgokkal-is szokták tóldani [...] Azért illy dolgok körül soha eléggé nem vígyázhat az ember magára, hogy rá ne szedettessék.⁹

Ráth esetében tehát a lejegyzett szóbeliség literalizálása és verifikációja zajlik, az írott sajtó eszményéhez igazodva, lehetőség szerint kiszűrve a nyelvi és hitelességi torzulásokat. Eljárása összhangban állt az írásbeliség felvilágosodás kori tekintélyével, fölényével, gondolkodásformáló, művelődés- és ismeretterjesztő célkitűzéseivel. Emlékezetes példa az írott forrás előnyeire Bessenyei György vígjátéka, *A filozófus*, melyben a vidéki nemes, Pontyi a kocsisának vásári mendemondáiból informálódik egy olyan hadjáratról, ami jó harminc évvel korábban zajlott le. A nyomtatott sajtó (s az írott szó) értékét éppen a téveszmék és babonák elosztatásában, a gyors és hiteles hírközvetítésben, az összefüggések felismertetésében, a többféle perspektíva érvényesítésében játszott szerepe biztosította, de növelte fontosságát az az 1795–96 táján megfogalmazott kanti gondolat is, miszerint a nyilvánosság az igazságos és tisztességes uralkodás garanciája.¹⁰

A későbbiekben azonban ennek éppen az ellenkezője tapasztalható a sajtóban: nem a szóbeli forrás írásos „felemelése” zajlik, hanem az értekező, tudományos nyelvhasználat népszerű, sőt szórakoztató igényű popularizálása, átfogalmazása, reoralizálása¹¹ megy végbe, a közönség vélt vagy valós igényei szerint (például népszerű, bulvárjellegű beszámoló az MTA, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság és más tudományos intézmények ülésein elhangzottakról).

A folyamat paradoxona az volt, hogy a mediális írásbeliség mindennek ellenére – a koncipiális szóbeliség legváltozatosabb érvényesülésének közepette is – egészen a 19. század végéig megőrizte a felvilágosodás korából eredő tekintélyét és megkérdőjelezhetetlenségét. A nyomtatott hír pusztán a lejegyzés és közlés által már hitelesnek számított. Csak a 19. század vége felé bizonytalanodik el a sajtó hitelessége, s innen

⁹ *A Magyar Hirmondó második esztendeje, Az az 1781benn költ tudósító Leveli*, Pozsonbann, Patzko Ferentz Ágoston Könyv-nyomtató műhelyében, 151–152.

¹⁰ Immanuel KANT, *Az örök békéről* (Függelék II.), ford. MESTERHÁZI Miklós = Immanuel KANT, *Történefilozófiai írások*, összeáll., ford., utószó és jegyzetek MESTERHÁZI Miklós, Ictus, Budapest, 1995, 303–309.

¹¹ Schwitalla, *i. m.*

idézhető nagyobb számban olyan esetek, amikor rá-rákérdez valaki a közölt tényanyag, vagy a mögötte lévő forrás valóságértékére.

Az 1860-as évektől, de különösen a bulvársajtó megjelenésétől kezdődően azonban mintha át is alakultak volna az elvárások. A közönség a sajtóban egyre inkább a szórakozást, a borzongást kereste, a közölteknek csupán *hihetőségét*, de nem egyszersmind a *hitelességét* tekintette fontosnak. A 19. és 20. század fordulóján már nem egyszer élclaptémává vált a lapokban kinyomtatott információk szó(beszéd)beli, hallomásbeli eredete, ellenőrizetlensége, cáfolhatósága. A Rákosi Viktor (Sipulusz) által szerkesztett Kakas Márton 1901-ben például *A Noszty fiú esete Tóth Mari-val* című Mikszáth-regény alapját képező délvidéki lányszöktetés sajtóhíreinek összevisszaságát teszi szóvá a vidéki tudósításokról szóló paródiájában.¹² A reggeli, délutáni és esti kiadással is rendelkező lapok ugyanis ez idő tájt már hiába alkalmaztak saját tudósítókat, levelezőket, ezek a gyorsasági verseny, az elsőégi kényszer miatt gyakran voltak kénytelenek ellenőrizetlen forrásokból dolgozni, tudósításaikat a legkönnyebben hozzáférhető adatokra alapozni, amit azután cáfolni, helyesbíteni, kiegészíteni kellett. A tájékozódás zavarát tovább növelte, hogy a kisebb és a vidéki sajtótermékek a nagyobb, tekintélyesebb társaik híryanagából éltek, azokat vették át szó szerint vagy újrafogalmazva, így ugyanazon információ többféleképpen téves és helyesbített verziója nem egyszer egyidőben jelent meg.

A nyelvi és verifikációs kérdéseken túl a sajtó *műfajok* tekintetében is átmeneti közeget képez a szóbeliség és írott kultúra között. Hangzó szövegek lejegyzett változatából olyan új műfajok vagy szövegtípusok jöttek létre, mint a beszédekről, felszólalásokról, előadásokról, ülésekről, bírósági tárgyalásokról gyorsírással készült feljegyzések és az interjú; a szóbeli társalgás, csevegés elemeiből képződött meg a tárcaműfaj, részben a zsáner, és sajtóműfajjá váltak olyan, elsősorban az orálitáshoz vagy lejegyzett orálitáshoz kötődő formák,¹³ mint például az anekdota és a vicc. Ezeken túlmenően a jellemzően monologikus, írott nyelvhez kötődő, hagyományos sajtóműfajok (vezércikk, tudósítás, beszámoló, hír) is gyakran öltöttek a 19. század második felétől előbeszéd-szerű (csevegő, tárcaszerű, dialogikus) jelleget.

Az orális és szkriptális sajtóbeli összefonódásának további eredménye, hogy a dinamikus viszonyrendszerben a hírek, történetek, esetek, események leírásai ide-oda vándoroltak, alakultak, módosultak, vagyis számos *változatot* indukáltak. Nemcsak nyelvi formájuk variálódott, hanem a lapok közötti többszöri átvétel, átfogalmazás során tartalmilag is újabbnál újabb verzióik keletkeztek, nagyon hasonló módon, ahogyan az a szóbeliségben történni szokott; értelmezés vagy kontextus

¹² [-], *A bácskai szennáció (Az ujságok nyomán)*, Kakas Márton 8(1901)/30, júl. 28, 10.

¹³ Ld. LANDGRAF Ildikó, *Örök körforgásban. Az anekdota műfaja a magyar folklórban* = BERTA Péter, ISPÁN Ágota Lídia, MAGYAR Zoltán, SZEMERKÉNYI Ágnes szerk., *Ethno-Lore XXX*, A MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve, főszerk. BALOGH Balázs, Budapest, 2013, 114–137, különösen 123–127.

szerint aktualizálódtak, bővültek, rövidültek, torzultak, elemeikben cserélődtek. Mindebből az a következtetés adódik, hogy az írott sajtót nem feltétlenül és nem kizárólag csak az írásos kultúra felől, sokkal inkább vegyes természetű, az oralitás törvényei szerint is működő médiumként érdemes vizsgálni.

E rövid bevezető minden tételét további kutatásokkal lenne szükséges alátámasztani. A jelen tanulmány alábbi fejezeteiben azonban csupán egyetlen példával, egy (feltehetően) filológiai adatból keletkezett anekdota, s abból rövidült szállóige keletkezés- és használat-történetével, illetve a mediális szempontból határhelyzetüként definiált sajtóba való bekerülésével illusztráljuk az elmondottakat.

II. A „Gondolta a fene” szállóige a sajtóban

A szállóigék eltérő – többnyire nyelvészeti közeli – definícióiban három sajátosság bizonyul visszatérő elemnek: az egyik alaki, a másik mediális, a harmadik szemantikai természetű. *Alakilag* a szállóigét közvetlen vagy közvetett, pontos vagy hozzávetőleges idézetként értelmezik valamely közismert szerzőtől, vagy közismert szövegből. Terjedését (*mediális közegét*) tekintve a szóbeliséget, vagy az azzal rokon természetű írásbeli közegeket (például a sajtót) szokás említeni; az ilyen közegbe bekerült tartalmakat részben a közkeletűség,¹⁴ részben a képlékenység jellemzi. A szállóigével szemben ugyanis csak részlegesen él a tudományos értelemben vett pontos idézés követelménye: alkalmilag modifikálhatónak kell lennie, ugyanakkor felismerhetőnek is kell maradnia. Végül *szemantikai* aspektusait tekintve a szállóige jelentése folyton módosul azáltal, hogy önálló egységként kiszakad eredeti kontextusából és a beszélő szándéka szerint, illetve az új kontextus keretében aktualizálódik. Mindebből következően a kérdés egyik új kutatója, a dán Ken Farø – elutasítva azon nézeteket, miszerint a szállóigék tudományos módszerekkel nem vizsgálhatók – nyelvészeti és szótártudományi szempontból rendszerezi a kategóriával kapcsolatos három kérdéscsoportot, felmutatva, hogy a válaszok korántsem egyszerűek és maguktól értetődőek, sőt további kérdéseket indukálnak.¹⁵

Az Arany János nevével 1896 óta idézett, az 1970-es évek végétől több hullámban vitákat kiváltott, töretlenül közkedvelt mondat, a „Gondolta a fene” különleges példája lehet a szállóigékkel kapcsolatos kérdések bonyolultságának. Alakilag a kijelentés – főként az 1990-es évektől – gyakran már valóban csak szállóigeként jelenik meg, minden

¹⁴ „[...] ein landläufiges Citat, [...] ein in weiteren Kreisen des Vaterlandes dauernd angeführter Ausspruch, Ausdruck oder Name, gleichviel welcher Sprache, dessen historischer Urheber, oder dessen literarischer Ursprung nachweisbar ist.” Helmut GLÜCK meghatározását idézi Ken FARØ, *Können geflügelte Worte „wissenschaftlich” sein, oder gehören sie ins Raritätenkabinett? Eine Diskussion anlässlich zweier Neuerscheinungen*, Hermes – Journal of Language and Communication Studies 2005/35, 239–254, itt: 242.

¹⁵ Uo.

felvezetés, magyarázat és további adat nélkül, bár a kontextus valamilyen formában (birtokosként, melléknévként, határozóként) elvéve még tartalmazza az Arany Jánosra való utalást és azt a történetet, amelynek poénjaként a mondat megfogalmazódott. Visszatekintve ugyanis a 19–20. század fordulójára, az első sajtómegjelenésekre, nem lecsupaszított mondattal, hanem teljes alakú anekdotával találkozni a lapokban, ami mögött további, immár nem anekdotikus, hanem valós vagy fiktív írásos, filológiai természetű forrás állt. A tényleges vagy konstruált forrásról leválasztva a „Gondolta a fene” több mint egy évszázados pályafutása során tehát többszöri műfajváltáson, alaki és jelentésbeli módosuláson ment át. Ebben szerepet játszott az anekdota- és szállóige-műfaj egyszerre szóbeli és írásos természete, a sajtóközeg, amelyben létrejött és terjedt, illetve az aktuális használathoz alkalmazott, állandóan változó jelentés-tulajdonítás.

1. Filológiai (?) adattól az anekdota felé: az Ercsey Sándor-féle Arany- életrajz

A „Gondolta a fene” mondat egyik (többek szerint első) változata: „Várt a f... valamit”, egy 19. század végi Arany-életrajzban dokumentált, filológiai látszó adatként jelent meg először, melynek igazságtartalmához a kortársak számára nem fért kétség, annál inkább, mert az életrajzot Arany János rokona, levelezőtársa, barátja, Ercsey Sándor írta. A jelzett szöveghelyen pontos adatok találhatóak: Ercsey Sándor ellenőrizhető, visszakereshető mondat mellett idézőjelesen tüntetett fel egy Arany-széljegyzetet, és mondta el a jegyzet keletkezésének történetét.

Arany bejegyzése eszerint a Budapesti Szemle 1878-i évfolyamából, a 18. kötet 35. számából való. A jelzett folyóirat-számban Tolnai Lajos *Tompa Mihály költészetéről* értekezik.¹⁶ Összehasonlítja Tompa Mihály és Arany János pályakezdését; eközben felidézi Erdélyi János Arany *Kisebb költeményeiről* szóló, 1856-os bírálatának egyik bekezdését. Erdélyi ott azt írja Aranyról, hogy pályakezdete eltért azon költőktől, akik zsengé-ikkel lépnek a közönség elé, ugyanis amikor Arany a *Toldival* koszorút nyert, már kiforrott, érett alkotónak mutatkozott, a *Toldi* pedig előzmények nélküli remekmű volt. Mindezt Erdélyi hasonlatba rejtve, vizuálisan fogalmazta meg:

Aranynak a szerencse vagy jó szelleme itt is kedvezett. Ő megvárta az időjárást, míg hozzá felárad a víz, hogy elbocsáthassa csolnakát. Midőn a Kisfaludy-társaságnál először jutalmat nyert, nevét költöttnek hitték, olyan szépen hangzott.¹⁷

¹⁶ TOLNAI Lajos, *Tompa Mihály költésze*, Budapesti Szemle 1878, 18. k., 35. sz., 27–86. Az idézet a 38. oldalon.

¹⁷ Bővebb kontextusban az Erdélyi-idézet: „Igenis! Arany egyike ama két három költőnek, a kik a szépirodalom fejlődésében az eszme rovására nyert szabadságot meg tudják becsülni nemcsak, hanem épen a művészet ügyében és javára használni föl. Eddigi munkássága, mélyen avatta őt a nemzet kegyébe, s az első föllé-

Ezt a mondatot eleveníti fel tehát Erdélyi János kritikájából Tolnai Lajos 1878-ban, arra utalva, hogy Tompa Mihály – Aranyval ellentétben – már első, zsenie műveit is sietett publikálni.

Arany János rendszeres olvasója volt a Budapesti Szemlének, s amikor Tolnai Lajos tanulmányában a sajátmagáról szóló Erdélyi János-sorokhoz ért, és elolvasta a víz- és csónak-hasonlatot, Ercsey szerint odajegyezte a margóra a mondatot: „Várt a f... valamit”. Idézzük Ercsey Sándor szövegét:

A hazai folyóiratokat, különösen pedig a „Budapesti Szemle” füzetait, midőn szembajja időközben enyhült, átlapozá, vagy egyes cikkeit el is olvásá; s ilyenkor a cikkek egyes tételeire széljegyzeteket tett. A „Budap. Szemle” azon tisztelet-példányait, melyek részére küldettek, már több év óta nekem ajándékozta [...] a jelzett folyóirat 1878. évi folyamata szeptember–octoberi füzetében Tolnay Lajos „Tompa Mihály költészete” című tanulmányában ez áll: „Tompa [nem] úgy tett, mint Arany, kiről szépen írja Erdélyi, megvárta az időjárás, míg hozzá föláradt a víz, hogy elbocsáthassa csónakát.” Mire Arany széllapon ezt jegyzé meg: „Várt a f... valamit.”¹⁸

A margójegyzet Erdélyi János mondatának elutasítása, akár szűkebb értelemben, vagyis konkrétan az idézett állításra értette Arany, akár oly módon, hogy a mondat a teljes egykori kritikát hívta elő benne, hiszen Erdélyi János bírálata 1856-ban olyan komoly csalódást okozott neki, hogy hosszabb levélben reagált rá.¹⁹ Lehetséges tehát a széljegyzetnek egy *lokális* értelmezése, mely szerint Arany egy róla szóló életrajzi, pályarajzi narratívát utasít vissza (szigorúan a pályakezdésére vonatkozóan); lehetséges egy *kritikatörténeti* értelme, amennyiben a *Kisebb költemények* fogadtatásának, vagy a korszak kritikai vitáinak kontextusába ágyazódik; s végül lehetséges egy ennél is szélesebb, *kritikaelméleti*, vagy *hermeneutikai* horderejű vonatkozása, amennyiben általánosságban érinti az értelmezés kérdéseit. Utóbbi esetben főként a szerzői intencióra vonatkozó nézetek kerülnek középpontba. Az 1856-os kiadású, kisebb költeményeket tartalmazó kötet bírálatának nyomán fogalmazza meg ugyanis Arany az Erdélyi Jánosnak címzett levélben azon mondatát, hogy „Kegyetlenül félre vagyok értve, lakolok oly bűnökért, melyeket

pés ótai gyakori siker pedig az ítésztét figyelmebe; s lehet mondani, hogy Czuczor és Vörösmarty megjelenésétől mind e mai napig sem volt reá példa, hogy oly kevés vagy éppen semmi visszatetszéssel fogadtatott volna költő az összes szépirodalomban, mint Arany. Még azok iránt is, a kik aztán minden joggal méltók lőnek az elősmertetésre, az első lelkesedés nagy részben csinált volt. Mi éppen nem csoda, mert vajmi korán is álltak elő; korább, mint ifjoncz szerepét kellően játszhatták volna szinpadon, lépvén föl az irodalomban. Aranynak a szerencse vagy jó szel-leme itt is kedvezett. Ő megvárta az időjárás, míg hozzá felárad a víz, hogy elbocsáthassa csónakát. Midőn a Kisfaludy-társaságnál először jutalmat nyert, nevéét költöttnek hitték, olyan szépen hangzott.” – ERDÉLYI János, *Arany János Kisebb költeményei*, 1856, I. rész, Pesti Napló 7(1856)/1966, aug. 26.

¹⁸ ERCSEY Sándor, *Arany János életéből*, Budapest, Ráth Mór, 1883, 205.

¹⁹ Bővebben: HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az 1856-os Kisebb költemények kompozíciójáról és fogadtatásáról = Uő., „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...”*, *Arany János és a filológiai perspektíva*, Tanulmányok, Kortárs Kiadó, Budapest, 2019, 88–151.

elkövetni gondolatomban sem volt”.²⁰ A „Kegyetlenül félre vagyok érteve” és a „Várta [vagy 'gondolta'] a fene” mondat a szerzői szándék értelmezésének, illetve értelmezhetőségének látszólag két ellentétes pólusára vonatkozik. Az első esetben a kritikus nem észleli az intenciót ott, ahol feltárni volna szükséges a szövegben elhelyezett nyelvi, poétikai kódokat; a második esetben ellenben olyan kódokat tulajdonít a szövegnek, melyekkel az nem rendelkezik. Arany kritikai és elméleti nézeteit ilyen szempontból csak részben, közvetve vizsgálta az irodalomtörténet. A jelen esettanulmány keretei között magunknak sincs terünk közelebről foglalkozni a hermeneutika-, illetve magyar kritikátörténeti aspektusokkal.

Ercsey Sándor adata a széljegyzetről az Arany-filológia jelen állása szerint nem hitelesíthető, de nincs okunk kétségbe vonni szavait, hiszen a történetnek az Arany-életrajzban nincs akkora tétje, hogy érdemes lett volna valótlanságot állítania. A Budapesti Szemle ezen száma Arany bejegyzésével feltehetőleg valóban megvolt Ercseynél, de ma a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeumban, ahol Arany János könyvtárának megmaradt részét őrzik, mintegy tízezer autográf Arany-bejegyzéssel, nincs meg ez a füzet. A Budapesti Szemle számai 1876 végéig találhatóak itt, a többi hiányzik. Ez a tény is arra utalhat, hogy Arany elajándékozta a későbbi köteteket. Debreczeni Ferenc 1930 körül bevégzett kéziratok katalógusa szerint a 20. század elején sem voltak Nagyszalontán e lapszámok,²¹ sőt feltehetően eredetileg, a szalontai Arany-múzeum alapítása idején is hiányoztak, amikor Arany László atyja könyvtárának egy részét a városnak ajándékozta. A Budapesti Szemle idézett kötetei, füzetei valahol magánkézben vannak, lappanganak, vagy megsemmisültek.

Kitérő: néhány szó a kipontozott „fene” szóalakról és az Arany János-i szemérmességről

Mielőtt továbblépnénk, fontos a széljegyzet „fene” kifejezésére rövid pillantást vetni, hiszen éppen ennek az elemnek nem kis szerepe volt az anekdota, később a szállóige popularizálódásában. Különösen a szégyenlős kipontozásra való hivatkozás – még komolyabb irodalomtörténeti munkákban, megnyilatkozásokban is – Arany költői és emberi habitusára való ráutalásként, a szemérmességéről szóló fikció egyik bizonyítékaként jelenik meg.²² Arra itt nincs mód, hogy a „szemérmes Arany”

²⁰ Arany János Erdélyi Jánosnak, Nagykőrös, 1856. szept. 4. = ARANY János *Összes Művei XVI, Levelezés II*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982 (a továbbiakban: AJÖM XVI), 751–757.

²¹ Ld. *Arany János nagyszalontai könyvtárának és széljegyzeteinek katalógusa*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Universitas Kiadó, Budapest, 2019.

²² 2012-ben a Magyar Nemzet újságírója Szilágyi Mártontól idéz például hasonló mondatokat: „Ez az 1849-es kalendárium is így tesz, *A faluban utcahosszat* című Petőfi-sláger került bele többek között, amelynek külön érdekessége, hogy ebben írta le azt a sort, amelyet a kortársak »a költészet végső elfajulásának és a nyilvánvaló trágárságnak a bizonyítékaként idéztek borzadva«, ahogy Szilágyi Márton fogalmaz. A mondat egyébként a »Táncolok, mint a veszett fene« volt; az irodalomtu-

topozásának valamennyi aspektusát és teljes történetét felvonultassuk. Ez a szinte eposzi jelzővé vált minősítés ugyanis – hol Arany szerelmi költészetének hiányára, hol a nyilvánosságtól való idegenkedésére, magánykedvelésére, hol a híres szűkszavúságára, hol szakmai, emberi szerénységére, hol származására, hol poétikai, nyelvi sajátosságaira, hol művészi kételyeire, hol politikai bátorságára, hol testi, lelki betegségeire (és még sok más tényezőre) vonatkozóan – már Arany életében megjelent a korabeli sajtóban és közbeszédben, az irodalomtörténeti munkák pedig a legkülönfélébb jelentésekben, árnyalatokban, hangnemekben, viszonyulásmódokban örökítették át az utókorra.

A jelen tanulmány szempontjából mindenekelőtt érdemes leszögezni, hogy a kipontozott „f...” szó a Budapesti Szemle széljegyzetében *nem Aranytól*, hanem Ercesey Sándortól ered: a margóbejegyzést ugyanis *Ercesey átírásában* ismerjük, és az eredeti, autográf változat esetleges előkerüléséig bizonytalannak tekintendő, hogy Arany valójában mit és hogyan írt. Másrészt még akkor sem érdemes ezt az írásmódot Arany általános gyakorlatának (szemérmessége bizonyítékának) tekinteni, ha elhisszük Erceseynek, hogy betűhíven reprodukálta a mondatot. Sokkal több olyan példa idézhető Arany nyomtatott és privát opuszából, ahol egészen kiírva használja, és csak néhány olyan speciális eset van, ahol valamiért csonkította a kifejezést. A változatokból gyűjtöttünk össze egy sort, az egész pályára és minden szövegtípusra kiterjedően. A kipontozott verziókat a könnyebb elkülönítés céljából csillaggal jelöltük.²³

Bömből egész erdő fene korbácsának alatta (*Az elveszett alkotmány*, 1845, I. ének, 294. sor)

És, mint emberi szenvedelem fene zápora szüntén (uo., 490. sor)

[...] pityusok mind / Társaim is, s horkolnak ugyancsak, mint fene vadkan (uo., II/109.)

* Tiltakozék, kérdvén: minek azt a sok f** törvényt? (uo., III/256; a kéziratban és az 1867-es kiadásban is)

Száguldói gyanánt jönnek fene törü darázsok (uo., IV/81.)

Megszabadítalak fene mérgétől a viharnak (uo., IV/160)

Jobb lett volna nekem nem bánni, hogy a fene Hábor... (uo., IV/166)

Másfelül ellenben fene rothadság eszi őket (uo., IV/408.)

S megtüzesítettvén, lőnek fene ágyugolyókká (uo., V/139)

És már nem vala nép: Armida csak és fene Hábor... (uo., V/221)

Gyilkosok öltek-e meg? fene kór döntött-e halálba? (uo., V/414)

* Hol egy régóta nem hallott zene / Ily szóra fakasztá : »mi a f ... «? (*Bolond Istók*, Első ének, 1850, 52. vsz.)

* F... e nép a cigány: megölné az apját, (*A nagyidai cigányok*, 1851, III/147. sor)

dós ismeretei szerint Arany János ezt a szót még a saját műveiről szóló elemzés margójára is csak kipontozva írta le, még jóval később is. Túl volt azon a határon, amit elbírt a közízlés, a képes kalendáriumba mégis bekerült. Na ugye, hogy csak bulvár lehetett?” (R. Kiss Nelli, *Petőfi puttós pénztárcája, és más történetek*, Magyar Nemzet 2012. febr. 8.

<https://magyarnemzet.hu/kulturgrund/2012/02/petofi-puttos-penztarcaja-es-mas-tortenetek>, letöltés: 2022. ápr. 5.)

²³ Itt szeretném megköszönni KOROMPAY H. János észrevételeit és segítségét a tanulmány kiegészítéséhez.

* Ha már oly nagyon esz az a f ... méreg; (uo., IV/322. sor)²⁴
 Mínta porkapáló fene bika jőne (*Toldi estéje*, 1854, V. ének, 19.vsz., 8. sor; az 1847-es első dolgozatban: „veszett bika”, vagyis Arany később javította „fene” kifejezésre)²⁵
 Fertelmes bujaság, fene rágalmazás (A *Zrínyiász* népies kidolgozása, 1850-es évek második fele, 10. vsz.)²⁶
 485. Mortua quin. . . Mezentius zsarnoksága: azért Zrínyinél: fene Mezentius. (*Zrínyi és Tasso*, 1857–1859, a IV. rész jegyzetekben megmaradt vázlata: *Elemzés az Aeneis nyomán.*)²⁷
 Megvertelek, ugy-e, fene szókkal élvén ? (*Buda halála*, 1863, III/166. sor)
 Fene tátos-méntől, futosó villámtól. (uo., X/340. sor)
 Hogy harcolt gepidák fene törzsökével (uo., XI/346. sor)²⁸
 Míg láthatatlan terjed a fene (Shakespeare: *Hamlet*, 1866, III. felv. 860. sor)
 S egy-két бүдүс csókért, vagy mert fene / Ujjával ott babirkál nyakadon (uo., 899–900. sor)
 S rögzött fenéjét egy sebnek csupán / Az orvosolja, hogy többet nyitunk (Shakespeare, *János király* 1867, V. felv., 96–97. sor)²⁹
 Johanna, Johanna, átkozott feleség! / – Nem feleség: buja, rothasztó feleség! (*Toldi szerelme*, 1879, VII/6. vsz.)
 Révai tátongó fene farkasával (uo., VII/51. vsz.)
 Talpával nagyot rug fene oroszlányra (javítás a kéziratban, 1851 körül, az első változatban)³⁰
 [Horatius fordítástöredék: Audiet cives acuisse ferrum..., Carm. III.:] Hallja majd, hogy tört köszörül a polgár, / (Mellyel inkább bár fene perzsa veszne!)...³¹
 Vagy nem csilapít fene villongást (Aristophanes: *A békák*, 346. sor)³²
 S hogy forgatja szemét fene szörnyű haragban (uo., 777. sor)
 „És martalékul adván fene légi kutyáknak” (uo., 1230. sor, 170.)
 Mert tudomásomra esett, hogy fene vének, / Mint fűteni fürdőt, mázsa-számra / Viszik a tuskót fölfelé (Aristophanes, *Lysistrate*, 314–315. sor)
 Hadd szabadítsák meg e hont és lakosít a fene harc / dühétől (uo., 320. sor, 201. old.)

²⁴ Az idézetek forrása: ARANY János *Összes Művei III. Elbeszélő költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.

²⁵ Az idézetek forrása: ARANY János *Összes Művei II. Az elveszett alkotmány; Toldi; Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1951; a javításra vonatkozó adat: ugyanitt, a 287. oldalon.

²⁶ ARANY János *Összes Művei VI. Zsengék. Töredékek. Rögtönzések*, s. a. r. Voinovich Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952 (AJÖM VI), 71.

²⁷ ARANY János *Összes Művei X. Prózai művek 1*, s. a. r. KERESZTURY Mária, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962, 418.

²⁸ ARANY János *Összes Művei IV. Keveháza. Buda halála. A hun trilógia töredékei*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953.

²⁹ ARANY János *Összes Művei VII. Drámafordítások 1*, s. a. r. RUTTKAY Kálmán, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

³⁰ ARANY János *Összes Művei V. Toldi szerelme. A Daliás idők első és második dolgozata*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953, 444.

³¹ AJÖM VI, 192.

³² Az idézetek forrása: ARANY János *Összes Művei IX. Drámafordítások 3*, s. a. r. KÖVENDI Dénes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961.

Arany levelezése is eltéréseket mutat az írásmódban:

- * Szilágyi Istvánnak, 1845. aug. 1: „A »ki G-t nem szereti; azt a f-e« stb.” (XV. 17.)³³
- Petőfinek, 1848. febr. 6: „fene fattyú vagy” (XV. 178.)
- Szilágyi Istvánnak, 1851. jan. 9: „fene dolog” (XV. 320.)
- Szilágyi Istvánnak, 1851. jan. 18: „fene rágja ki ezt a tollat” (XV. 238.)
- Ercsey Sándornak, 1851. nov. 12: „Megy a pénz, mint a fene!” (XV. 408.)
- Ercseynek, 1853. jan. 15: „Fene egy nép.” (XVI. 148.)
- Tompa Mihálynak, 1853. máj. 23: „(a fátum vagy mi fene)” (XVI. 227.)
- Ercseynek, 1854. jún. 21: „Fene roszt penna” (XVI. 445.)
- Gyulai Pálnak, 1854. szept. 25: „»igen biz a fene!«” (XVI. 484.)
- Tompának, 1855. jún. 8: „Fene gyerekek” (XVI. 567.)
- * Tompának, 1856. aug. 1: „egye a f...!” (XVI. 727.)
- Szemere Miklósnak, 1857. nov. 29: [A rosszul sikerült tintáról:] „egye el a fene” (XVII. 126.)
- * Tompának, 1858. júl. 3: [A kolera híreről:] „Egye meg a f...” (XVII. 211.)
- * Szász Károlynak, 1862. aug. 2: [A szerkesztői gondokról:] „ezen a f... Pesten” (XVIII. 95.)
- * Kazinczy Gábornak, 1862. aug. 3: [A Molière-fordításhoz:] „Mit tesz ez a jegy S ...? (Paragrafus egye a f...[ene], de itt?” (XVIII. 102.)
- Szász Károlynak, 1862. dec. 6: „fene unalmas regény” (XVIII. 224.)
- * Tompának, 1863. dec. 13: „egye a f...” (XVIII. 388.) stb.

A változatokban első pillantásra nem látszik rendszer. A magán- és nyilvános szövegek éppúgy tartalmaznak rövidített és teljes alakot; Tompának és Szász Károlynak mint lelkészeknek éppúgy küld Arany ilyen és olyan változatot, miközben mindkettejük leveleiben aggályok nélkül, minden esetben a teljes verzió szerepel, még káromlás formájában is, például Tompánál 1859-ben: „Egye meg az Isten fenéje az egész pályázatot!” (AJÖM XVII, 347); teljes alakban használja leveleiben Pákh Albert, Erdélyi János („Fene egy állapot!”) és mások is. Korszakonként sem látszik különbség Arany írásmódjában; a kései és korai szövegek ugyanolyan vegyesek e tekintetben, bár igaz, hogy a szépirodalmi szövegek esetében az 1850-es évek első felében, a levelekben pedig az 1850-es és 60-as évek fordulóján mintha tömörszerűen követné egymást a kihagyásos forma. Azonban még itt is külön-külön kell(ene) megvizsgálni, vajon hol, milyen környezetben szerepel, mikor fordul elő trefás, ironikus, játékos módon a kétféle változat, és hol rejtőzik a kipontozott alak mögött valódi tartózkodás.

Az 1850-es évek elejének szépirodalmi eseteiről úgy véljük, nem zárható ki értelmezésükből a *kritikatörténeti kontextus*, pontosabban a Petőfi

³³ A hivatkozások a kritikai kiadás kötetekre mutatnak: ARANY János *Összes Művei XV, Levelezés I. Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZT-RAY Gyula, SÁNDOR István, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975; AJÖM XVI; ARANY János *Összes Művei XVII, Levelezés 3. Arany János levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Universitas Kiadó, Budapest, 2004; ARANY János *Összes Művei XVIII, Levelezés 4. Arany János levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre, Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2014; ARANY János *Összes Művei XIX, Levelezés 5. Arany János levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Universitas Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2015.

körül „fene-vitára” vonatkozó ironikus reflexió lehetősége. Petőfi költeményeit, mint ismeretes, 1845-ben Szeberényi Lajos többek között az olyan „durva nyereségek”, „csárdások és erdei kóborok szájába illő beszédek”, „legutálatosabb dolgok” miatt ítélte el, mint *A faluban utca-hosszat* című versben a „Tánczolok, mint veszett fene” sor.³⁴ 1854-ben Erdélyi János a Petőfi-recepció szinte ikonikussá váló mozzanataként szintén ezt a sort emelte ki a költő körül zajló kanonizációs viták sorából, bár Erdélyi javára írható, hogy ő nem botránkozott meg rajta, sokkal inkább a megbotránkozókat ironizálta:

[...] s ekkor eléálltak ama famosus költemények, melyeket némely barátai fölötté genialisoknak, finyásabb itészek pedig a legvadabb durvaságnak kereszteltek, minők: „Ugy jóllaktam, hogy még!” aztán „A faluban utca hosszát,” mely utóbbi egy helyütt így mondja: „Táncolok, mint a veszett fene;” sor, melyet maig sem igen bocsátottak meg ellenfelei, s történt, hogy egy kecskeméti (1847-ki) kalendáriomban a vers utánnymatott, de a „veszett fene” helyett „veszett medve” áll, minő aesthetikai, erkölcsi tanok és elvek szerint: a jó isten tudja!³⁵

1850-ben és 1851-ben két humoros-ironikus-szatirikus költeményben, a *Bolond Istók* első énekében és *A nagyidai cigányokban* alkalmazza Arany a ki nem írt „f...” szóalakat, mellyel mintha mímelné, hogy nem meri, nem akarja kimondani a Petőfinél megrótt botránkos kifejezést, miközben mindkét műben sorjáznak az ennél jóval vaskosabb szavak, körülírások és asszociációk. Az ezt megelőző és követő teljes változatok közé ékelődve lehetséges tehát, hogy a rövidítésnek ez idő tájt speciális, a szövegből a kritikai kontextusra kimutató, kódolt jelentése van, vagyis nem a szemérmesség vezette Arany tollát, hanem valamely áttételes, esetleg polemikus célzatú, ironikus jelentésképzés.

Azonban a kifejezés *funkcionális, grammatikai és szemantikai* sajátosságai tekintetében is figyelni kell néhány szempontra. A „fene” szó etimológiájáról az egész 19. és 20. század során zajlottak a viták. A nyelv- és művelődéstörténeti kutatások rendkívül változatos hátteret konstruáltak a kifejezésnek. Ipolyi Arnold az 1854-ben megjelent *Magyar mythologiában* „mythosi, vagy legalább mythosunkban mélyen behatott” fogalomnak tekintette, melynek eredeti jelentése homályba vész, de kikövetkeztethető, hogy valamely rossz, gonosz, tagadó szellemű mitikus lényre, jelenségre utal, és ez jelentésátvitellel vált különféle betegségek jelölőjévé is.³⁶ A későbbiekben mások, köztük Szinnyi József, finnugor eredetűnek vélték a szót, annak alapján, hogy a rokonnyelvi megfelelők „kutyát” jelentettek;³⁷ Budenz József a farkassal azonosította ugyanezen az alapon,³⁸ míg Benkő Loránd csak a „vadállat” értelmét tartja célszerűnek

³⁴ Etőfi Andor [SZEBERÉNYI Lajos], Pozsonyi Hírnök 1845/16–17, február 25. = END-RÓDI Sándor, *Petőfi napjai 1842–1849*, Budapest, 1911, 49–51.

³⁵ ERDÉLYI János, *Petőfi. Pályák és pálmák*, Divatcsarnok 1854/37, júl. 5, 841–847; 1854/38, júl. 10, 865–873. Az idézett rész: 846–847. és Uő., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991, 159–171.

³⁶ IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia*, Heckenast Gusztáv, Pest, 1854, 29–30.

³⁷ Beke Ödön, *Szófejtések*, Magyar Nyelvőr 1911, 351–352.

³⁸ Uo.

feltételezni: „Valószínűnek tartom, hogy maga a főnévként használt *fene*: *fészkes fene*, *fias fene*, *veszett fene* stb. sem csupán egy fajta állatra, hanem általában a vadállatokra vonatkozott (vö. *fenevad*, *egyen meg a fene*, *fene vinné el* stb.).³⁹

A Benkő Loránd által szerkesztett történeti etimológiai szótár emellett a kifejezést több szófajú, több funkciójú és jelentésű fogalomként írja le: a) *főnévi* értelemben jelent egyfelől 'vadállat'-ot; másfelől „fekélyes, gennyes, rákos betegséget (bár a használati példák ennél jóval szélesebb betegségi körre is utalnak: lépfene, rákfene, fekete fene stb.); lehet ezenkívül *szitokszó*, vagy *tagadást kifejező* szó is. *Melléknévként* a jelentése „nagyon nagy”, „iszonyú”; végül elkülöníthető még „nyomósító” szerepe.⁴⁰ Használatának és jelentésének sokrétűségére említett munkájában Ipolyi Arnold is utalt, ehhez képest a Czuczor–Fogarasi szótár valamelyest szűkítette a szó magyarázatát, és az eredetéről is másképpen vélekedett, mint a fent idézett elméletek: melléknévként a „fen” igéből származtatta, és a következő jelentést fűzte hozzá: „fen-e, ami fegyvert, körmöt, fogat fen mások ellen, azaz vad, vérengző, pusztító, kegyetlen, fenekedő”. Főnévként mindössze a „rákbetegség” fogalmát kapcsolja hozzá, valamint említi, hogy a nép ajkán gyakran cifra és tréfás bővítményeket kap: „fitty fene, vizén kullogó fene, kadarkuti fene, apró fene, fias fene” stb.⁴¹ Feltehetően a nagyszótár hiányosságait is pótolni óhajtott a néhány évvel később megjelent Ballagi-féle szótár, amely hosszasabban és hangsúlyosabban foglalkozik a szitokként használt változatokkal, etimológiai származtatásában pedig visszatér az Ipolyi-féle elgondoláshoz, hogy a kifejezés mögött mitológiai lényyszerűséget kell feltételezni:

„2) káromkodó szó, mely a manó, vagy ördög szókkal hason jelentésű; (szój.) *egyem meg a fene*; *a fene essék belé*; *ne egyen már a fene*, *ne garázdálkodjál*; *a fenét! mindegy fene*, *a. m. mindegy*; *vigyem már a fene*; *egyem meg a magad fenéje*; *egyem meg a fene olyan apróra, mint a mák*; *egyem meg a fene*, *meddig ki van a csizmából*; *fity fene*; *vizen kullogó fene*; *tót fene*; *mándoki fene*; *kadarkuti fene*; *apró, fias fene*; *veszett fene*; *kiront, mint a veszett fene a cimbalomszóra* (Szel[estei]. L[ajos]); *kell a fenének*, *v. a fenét*, *v. fészkes fenét*, *nyomatékosabb tagadás kifejezései*; *jó a fene, aki megeszi*, *akkor használtatik, ha vkit jónak mondanak, kire a szóló haragszik*” stb.”⁴²

A történeti-etimológiai szótár példái alapján a kifejezés a 13. század óta folyamatosan és általánosan, minden felsorolt szófajban és jelentésében használatos volt. Előfordult a népnyelvben, hivatalos nyelvben és közismert, a későbbiekben klasszikusnak számító művekben egyaránt, többek között Zrínyi *Szigeti veszedelmében*, Heltai Gáspár munkáiban, Csokonainál, Berzsenyinéél (*Az ulmai ütközetben*: „fene fátumok”; az *Ama thusban*: „fene nagyravágyás” stb.), Vörösmartynál („erdőknek fene

³⁹ BENKŐ Loránd, *Fenyegés*, Magyar Nyelv 1955, 485–487.

⁴⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1. A–GY, főszerk. BENKŐ Loránd, szerk. KISS Lajos, PAPP László, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967, 883.

⁴¹ *A magyar nyelv szótára*, készítettek CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, II. kötet, Emich Gusztáv, Pest, 1864, 802. hasáb.

⁴² BALLAGI Mór, *A magyar nyelv teljes szótára*, 1. k., Heckenast, Budapest, 1873, 395.

farkasa”; „fene mérgebben” stb.). A 18. század végén számos esetben találkozni vele a sajtóban (Magyar Kurir, 1788: „fene dühösséggel”, „fene állat”; 1789: „fene ellenség”, „fene hadi ember”; Mindenés Gyűjtemény, 1789: „fene Cromwell”, „a fene is belé esik”; 1790: „fene ordítás-sal”, „fene ágyú”, „fene Császár” stb.).

Úgy tűnik tehát, hogy még a 18–19. század fordulóján is közkeletű volt a kifejezés teljeskörű használata. A 19. század első felének előfordulásait tekintve azonban két változás tapasztalható: a nyilvános szövegekben a melléknévi értelme maradt a közízlés szerint elfogadott; ehhez nyilván hozzájárult a klasszikus szövegek mintája és példája, melyekben a melléknévi „fene” (szörnyű, hatalmas, borzasztó, ijesztő, stb.) a fennkölt stílus tartozékává vált. Főnévi formában ellenben csaknem kizárólag a „betegség” jelentésében vált használatossá, ahogyan azt már a Czuczor–Fogarasi szótár is regisztrálta. Ritkábban – élőnyelvi, népies ízű elemként – a tréfás, nyomósító, elutasító, vagy enyhe szitokszerű változata fordul még elő a nyomtatott szövegekben. Komoly szitokként vagy durva jelenet tartozékaként azonban már alig találkozni a kifejezéssel a reformkori sajtóban és irodalomban, ezek a népyelvi, orális közegbe szorultak vissza. A Petőfihez kapcsolódó „fene-vita” innen érthető meg, ahogyan arra már a Petőfi-szótár megjelenése nyomán például Nagy Péter utalt:

„Petőfi tizenhét évesen írta versbe azt a szót, amelynek olvastán hölgyek pirulnak majd és esztéták fognak szörnyülködni: »És marhat a fájdalom, a fene kín ...« A vers egész hangja és az ominózus szó környezete félreérthetlenné teszi, hogy itt a fene még nem népi vaskosággal, szitkozódásként szerepel, hanem – Berzsenyre emlékeztető módon – mintegy emelkedett, sőt patetikus tartalommal. A szótár jól jelöli azt, mert az »ádáz«, »veszett« jelentésű fenét elkülöníti többi értelmétől. Később, a prózafordításokban, eredeti – mondjuk így: orvosi – jelentésével szerepel e szó, hogy azután elcsattanjon a kritikusokat borzoló sor: »táncolok, mint veszett fene...«⁴³

Petőfi egy népies, duhajkodó jelenetet rajzol meg a kifejezés segítségével, s ebben nem maga a szó, hanem annak stílusértéke, használata változtatta ki egyes kritikusok és olvasók idegenkedését. A reakció azonban korántsem volt általános, és nem is volt tartós, hiszen látható, hogy a nép nyelvét ismerő, annak kifejezéseit, dalait, közmondásait gyűjtő Erdélyi János maga sem értette a viszolygás okát, ahogyan Arany is feltehetően ironikusan viszonyult a régi és népi nyelvben minden további nélkül használatos kifejezés kritikusaihoz. Toldy Ferenc az 1876-ban megjelent költészettörténeti kézikönyvében pedig újra is közli Petőfi költeményét, mintegy rehabilitálva azt a maga eredeti alakjában.⁴⁴

Ami Aranyt illeti, a tőle idézett példákban többnyire teljes alakban szerepelnek a szó *melléknévi* alakjai – ezeket nem kifogásolta sem a korszak közízlése, sem a kritika, nem volt oka tehát csonkítani őket; a „sok

⁴³ NAGY Péter, *Mire jó a Petőfi-szótár?*, Irodalomtörténet 1975, 495–499, itt: 496.

⁴⁴ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet kézikönyve a mohácsi vésztől a jelenkorig, vagyis az utóbbi negyedfél század kitünőbb költői életrajzokban és jellemző mutatóanyagokban*, Franklin-Társulat, Budapest, 1876. (Második, átdolgozott kiadás), V. k., 197.

í** törvény” kitételben 1845-ben feltehetőleg a leminősítő, vagy éppen szitokszerű jelentést pontoszta ki. De sok esetben meghagyta a teljes változatot a *szitokszerű*, vagy *nyomatékosító* tartalommal is, különösen a tréfás, bizalmas, önironikus, vagy az élőbeszédet utánzó magánlevél-beli kontextusban. Ugyanezen levelekben azonban a csonkított változat is tréfás, humoros, bizalmas, játékos értelemben szerepel.

Szó sincs tehát Arany „szemérmességéről”, minthogy erre – poétikai eljárásait, nyelvi árnyalatait, műveinek szövegkontextusait, a kifejezés korabeli jelentéseit és használatait, illetve a korabeli közízlés rétegeit ismerve – nem is volt szüksége. Kizárólag e tényezők mellőzésével és egyes kiragadott példák alapján tűnhet úgy, mintha Arany valami naiv pironkodásból nem mert volna használni a kifejezést.

Bonyolítja még a kérdést, hogy az Arany szemérmességéről szóló fikció – mint arra fentebb utaltunk – már életében kialakult, olyannyira, hogy például az élclapokban is ez emelkedik ki meghatározó, mondhatni karikatúrisztikus vonásaként. A Tóth Kálmán által szerkesztett, 1865-ben induló Bolond Miska című lap egyik számában, az akadémiai tagok albumában megjelent fényképéhez kapcsolódóan a következő jellemzés áll róla „Hát ez a tiszta arcú, éles fekete szemű s fehér hajú szerény alak kicsoda?... ugy hátra huzza magát, hogy alig vettük észre... ki is lenne más, mint *Arany János*; az első, a ki mindenütt utolsó szeretne lenni [...]”⁴⁵ A Petőfi Társaság Lapjának egyik 1877-es számában Lauka Gusztáv egyenesen „református szent”-nek, aszkétikus papjelöltnek, „ártatlan gyermek”-nek, „szűzleány”-hoz hasonlóan szemérmesnek, végül odaadónak és félneknek nevezi.⁴⁶ Reviczky Gyula 1884-ben egy kínos sajtóhibáról is említést tesz, ami bizonyára „arczába kergette a vért a szemérmes költőnek”: ugyanis Reviczky szerint, amikor a Pesti Napló hírt adott a Budapesti Szemle 1878. évi első füzetéről, melyben *A tölgyek alatt* című költemény is megjelent, a „tölgyek” szót hibásan „hölgyek”-nek írta.⁴⁷ Megjegyezzük, hogy a Pesti Napló 1878-as, elérhető számaiban ilyen elírás nem található, de az anekdotát a sajtóban a 20. század folyamán többször újramesélték. A szemérmesség vonásának variálásához, terjesztéséhez, továbbviteléhez a Petőfi Társaság nemzedéke, A Hét és a Nyugat szerzőgárdája egyébként is nagy mértékben hozzájárult, sőt az utóbbiaknál egészült ki a hasonlatbokr részben a „fájvirág”, részben a „paraszti szemérmesség”, részben a politikai bátortalanság, részben a félnéken rejtőzködő lírikus elemével. Ady „szemérmes, magyar úr-

⁴⁵ B. M., *Az akadémiai tagok albuma*, Bolond Miska 1865/26, jún. 25, 103.

⁴⁶ „Ha az egyházi törvények megengednék, hogy valaki mint református is szentté lehessen, Arany Jánost egész lelki nyugodtsággal canonisálhatnák. Sok van Aranyban, ami az embert tiszteletre, sőt bámulatra ragadja. Ártatlan, mint egy gyermek. Szerény, mint a legascetikusabban nevelt papjelölt, szemérmes, mint egy szűzleány, jószívű, leereszkedően előzékeny, benső és külső életében erkölcsös, minden követelés nélküli, annyira, hogy inkább odaadónak és félneknek nevezhető.” – LAUKA Gusztáv, *Emlékjegyzeteimből (Az élőkéről)*, IV, Petőfi Társaság Lapja 1877/4, júl. 22, 53–56.

⁴⁷ REVICZKY Gyula, *A kiirthatatlan*, *Ellenzék* 1884/133, jún. 9, Tárca.

paraszt"-ról, „kálvinista teológus"-ról beszél;⁴⁸ A Hét egyik kritikusa az Aristophanes-fordítások egyszerre leányos félnépszerűségétől és paraszti egyértelműségeitől viszolyog;⁴⁹ másutt Arany válik a szemérmesség olyan mércéjévé, akihez másokat hasonlítanak.⁵⁰

Amit sehogy sem lehetett beilleszteni e biográfiai és habituális eredetű toposzok közé, az éppen Arany egyik legnagyobb szabású vállalkozása, az Aristophanes-életmű fordítása volt. 1887-es monográfiájában Riedl Frigyes is azon gondolkodott el, vajon hogyan férnek meg egymással a másutt szégyenlősen elhallgatott szavak és a legsikamlósbabb megoldásokat kívánó görög átültetések: „Nem meglepő látvány-e, hogy a puritán, szemérmes Arany oly drámát fordít, mely mint a *Lüszisztraté* pajkos szemérmetlenségre mindent felülmúl, amit valaha az orfeumokban előadtak vagy rendőrileg eltiltottak?” – Így jött létre Riedlnél az a máig vissza-visszatérő mentség Arany számára, hogy az Aristophanes-fordításokban valójában politikai szatírákat művelt, görög és obszécen álarcban. Sajátos, a közönséggel összekacsintó játékként értelmeződik, ahogyan e szövegekben a legváltozatosabb technikák segítségével oldotta meg az elkerülhetetlen illetlenségeket, melyek a félig kimondás (ki nem mondás) révén, túlmutatva önmagukon, politikai értelemben legalizálódtak, nyerték vissza polgárjogukat, váltak illetlenből illendővé, sőt kívánatosá.⁵¹ Mások a népiesség és az ifjúkori diákköltészet iránti

⁴⁸ ADY Endre, *Strófák „Buda haláláról”*, Nyugat 1911/1, 32–34.

⁴⁹ „S az öreg poéta szemérmesebb volt az ő bánatos melanchóliájában, mint egy fiatal leány. Ha le is irt egy könnyelműséget, rögtön utána, csillag alatt, erkölcsi jegyzetekben lázadt fel a kicsapongó ifjú szerző ellen. S hozzá, a magyar nyelv az ő kezében nem volt kapható kétértelműségre. S így az egyértelműség paraszti erővel robban ki a fordításából; ennyi nyíltság nem is raffinált mosolygást kelt, hanem kellemetlen érzéseket.” – Sz. L., *A felhők (Arisztofanesz-vigjáték a Nemzeti Színházban)*, A Hét, 1912/16, ápr. 21, 260–261.

⁵⁰ Hozzá hasonlítja Eckhardt Sándor Balassi Bálintot: „Balassának nincs egyetlen sora sem, amelyet a szemérmes Arany János ne írhatott volna alá.” (ECKHARDT Sándor, *Balassa Bálint (Új kiadása alkalmából)*, Napkelet 1924/7, júl. 1, 163–166); Babits Mihályt is többen Arannyal vetik össze e tekintetben: „Tartózkodó volt és az is maradt. Szemérmes, mint Arany János, akihez temperamentuma, versművésze- és kultúrája miatt is oly sok joggal hasonlították.” (BENEDEK Marcell, *Babits lírája (Egy készülő népszerű modern magyar irodalomtörténetből)*, Nyugat 1924/7, 568–570); Kardos Pál Arany és Lévy különbségét írja le így: „Ez a puritánság azonban többet jelent az Arany Jánosénál. A tanítványok ebben túltettek a mesteren. Arany szemérmes, kényes erkölcsi tisztaságú lelkével érzékeny ember is volt, hajlékony szellem, gyöngéd és meleg szív. Lévaznál és Gyulaínál a puritán jellem hajlíthatatlan keménysége szinte merevséggé, sőt ridegséggé fokozódik.” [Kiemelések az eredetiben.] – KARDOS Pál, *Hat magyar évtized irodalma és politikája Lévy József leveleiben*, Pesti Napló 1925/266, nov. 24, 21–22. Az idézet sor számos további elemmel lenne folytatható.

⁵¹ RIEDL Frigyes, *Arany János* [1887], Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982, 262–263. A hasonló mentségek mai megjelenése idézhető például Kovács Sándor Iván és Király Erzsébet tanulmányából: „Míndez beleillik a »szemérmes Arany«-fikcióba, amelynek azonban hathatósan ellentmond Riedl Frigyes kérdésfelvetése: a szemérmes költő hogyhogya nem pirult Arisztophanesz teljes életművét kedvvel, ambícióval lefordítani? Riedl válasza a mi kérdéseink egy részére nézve is tanul-

vonzódását, illetve humoros vénájának megnyilvánulását vélték fedezni Arany vállalkozásában, melynek közepette mégis meg tudott maradni az illendőség határai között. Hegedűs István is ezzel mentegeti Aranyt 1917-ben: „A magyar nép a nemi és a természeti élet obscennek bélyegzett szavait pompás humorral fejezi ki. Ezt Arany Aristophanes-nél gazdagon kizsákmányolja, mert a műfordítás hűsége erre indította, puritán, szemérmes természete a teljes disznóságtól [!] megóvta. De a diákélet élénk, holtáig megőrzött phraseológiája készséggel kínálkozott, hogy fordításában felhasználja.”⁵²

Az ellentmondást azonban nem lehetett feloldani. Az utókor ragaszkodott a „szemérmes” Arany-képhez; Németh László is ilyen értelemben fogalmazott: „Miért is forogatom már három hete a görög szótárat s Arany János szemérmes fordítását? A pusztá megdöbbenéstől, hogy ilyen költő, mint Aristophanes, már volt. Én azt hittem, hogy csak ezután lesz.”⁵³ A színpadi előadások nyomán ugyanakkor újra és újra megfogalmazódott az a felismerés is, hogy Aristophanes „kötelező háziolvasmánnyá sohasem léphet elő középiskoláinkban”.⁵⁴ Így e fordítások a köztudatban is, a szakmai befogadástörténetben is végül mintegy leválasztódtak az Arany-életműről, ha pedig feltétlenül beszélni kellett róluk, akkor a félnék és óvatos Arany kipontozásai és körülírásai hangsúlyozódtak, melyeknek többek között a „fene” ki nem írt alakjai is megerősítésül szolgáltak.

Egy gyökeresen revideált Arany-kép esetleg tudna újabb szempontokat is kínálni a kérdés megválaszolásához. Erre éppen az új Arany kritikai kiadás Aristophanes-kötetei szolgálnak számos bizonyítékkal. A sajtó alá rendező, Bolonyai Gábor széleskörű fordítás-, mentalitás- és nyelvtörténeti körképre alapozva, mintegy húsz egykorú európai Aristophanes-fordítást összevetve kiváló tanulmányban világít rá egyrészt arra a nyelvi, poétikai teljesítményre, ami a fordításszövegekben megvalósul; másrészt pedig, arra, hogy milyen fontos lenne felülvizsgálni az

ságos. »Az obszcenitás friss naivitása« Arisztophanész »legathénibb költő« voltából ered, s ennek az »athéniségnek« legfontosabb tartalma a szabad, nyílt, pártos politizálás. Aranynak »régi szerelme« a politikai szatíra, s Arisztophanészt fordítva saját lelkét szólaltathatta meg. Egy egészséges nép egészséges szabadszájúsága nem botránykó Arany szemében, azért sem, mert egy töről fakad a klasszikus demokrácia politikai szabadszájúságával. Mindkettő együtt az Arany által oly lényegesnek tartott korszerűség kifejeződési formája. Tasso »kéjsóvárságában« Arany tehát nyilvánvalóan nem az erotikum jelenlétét, hanem színváltó, túlfinomultan hedonisztikus tartalmát, udvari, stilizált, elegáns megjelenési formáját kárhoztatta. Ítélete esztétikai – s az ezzel összefüggő alkotásetikai – szempontú; az erotikumon jóval túlmutató, poétikai programot és jelleget érint.” – KIRÁLY Erzsébet, KOVÁCS Sándor Iván, *Arany János Tasso-kötetének margójegyzetei*, Filológiai Közöny 1982/2–3, 265–295, itt: 293.

⁵² HEGEDŰS István, *Arany János és Aristophanes (Elnöki megnyitó)*, Egyetemes Philológiai Közöny 1917, 73–82, itt: 80.

⁵³ NÉMETH László, *Aristophanes*, Tanú, Németh László kritikai folyóirata 1. (1932–1933), 16–24, itt: 21.

⁵⁴ v. e., *Premier előtt, Lysistrate*, Ujság 1933/215, szept. 22, 9.

Aranyhoz tapadó szemérmesség-toposz ellentmondásait, hiszen az Aristophanes-fordítások körülíró megoldásai teljes egészében illeszkedtek a korabeli európai átültetések gyakorlatához: „vagyis tabuszavakat senki nem fordított le szó szerint, legfeljebb alkalmyszerűen egyet-egyét a legkevésbé illetlenek közül, de sohasem következetesen. Arany János fordítói gyakorlata ebből a szempontból tökéletesen beleillik ebbe az összképbe”.⁵⁵

Bolonyai Gábor tanulmánya olyan szempontból is tanulságos, hogy mintát nyújt az Arany-életmű szabadszájú vonulatának *irodalomtudományos* megközelítésére. Arany ilyen jellegű szövegeinek ugyanis nagyrészt anekdotizáló, bulváros megközelítései vannak, és egy apokrifyszerűnek tekintett szövegcsoporthoz alapján, a filológiai hitelesség kérdését megkerülve, olykor hamisításoktól sem mentesen, egy alternatív, „trágár Arany”-kép jött létre. Cigány Lóránt egyik – alább bővebben tárgyalandó – cikke, illetve javaslata révén a „Gondolta a fene” mondat is bekerült egy hasonló értelmezési körbe: a kipontozott „f...” szót ugyanis ő másként oldaná fel, éppen egy szabadosabb Arany-portré értelmében:

Hacsak... hacsak... *horribile dictu*, a „f...” nem a fenére vonatkozik. Mert tudunk ellenpéldát. Kozocsa Sándor írja (*Arany humora*, Magyar Műhely, 1969/19.), hogy nagykőrösi tanársága idején, az 1850-es években „az ideges Arany könnyen csap át a másik végletbe, ami a dévaj mulatozásnak, a pajkos hangú verseknek kedvez”, és közöl egy kiadatlan, részben verses levelet, melyben bizony „Director Wargát” „a monyos tökök tanárság lógó tagja”-nak nevezi. A levelet az egész tanári kar aláírja, és bizony a jeles történész, a később nagynevű akadémikus, Szilágyi Sándor aláírása után nem átalott zárójelben közvetlen hangú, külön üzenettel kedveskedni a címzettnek: „Lofasz a’ seggedbe.”

Kozocsának azért kellett az Arany-dokumentumot külföldön, a párizsi Magyar Műhelyben megjelentetnie, mert olyasmiről esik szó benne, „amiről – Arannal szólva – magyar fül nem tud hallani”.

A szemérmes magyar fül.⁵⁶

Példatárunkat tekintve a feloldási javaslatnak kevés az esélye, de ez az idézet (és számos más lehetséges példa) talán nem is annyira a „szemérmes magyar fülre”, mint a korszak köznyelvi rétegeit, társalgási és szórakozási szintjeit kevésbé ismerő, egy-egy életmű szövegtípusait elkülöníteni nem képes, a humorfajták vizsgálatához történeti poétikai eszköztárral nem rendelkező tétova magyar irodalomtudományra mutat, mely az egész kérdéskört egy suttogó, nevetgélő bulvárdiskurzusnak engedi át.

Kései viták az Ercsey-életrajz körül

A kitérő után visszatérve a „Gondolta a fene” anekdotához, illetve szalóigéhez, annak forrását adatszerűen, idézetszerűen először a neves

⁵⁵ BOLONYAI Gábor, „Átkoszta makverő”, *avagy Arany János Aristophanes-fordítása a korabeli európai fordítói gyakorlat tükrében* = KOROMPAY H. János szerk., „Óhajtom a classicus írók tanulmányát”, *Arany János és az európai irodalom*, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Könyvkiadó, Budapest, 2017, 9–46.

⁵⁶ CZIGÁNY Lóránt, *Tudunk-e arabusul?*, Kortárs 2002/8, 114.

Arany-filológus, Sáfrán Györgyi hozta kapcsolatba Ercsey Sándor életrajzi könyvével.⁵⁷ E forrást azután Köpeczi Béla tekintélye emelte kanonikus eredetrangra egy vitasorozatban, amely 1977-től kezdve egészen az ezredforduló utánig elhúzódott. Az Ercsey-könyv mint forrás azonban – bár senki sem hivatkozott rá – már jóval korábban, a 20. század eleji anekdotaváltozatok egy részében határozottan felismerhető, míg más változatok egyéb eredetét is gyanítani engednek. Kiindulópontunkat e fejezetben a század második felében lezajló vita képezi, innen térünk vissza majd a 20. század elejéhez, a többi lehetséges forráshoz.

1977-ben jelent meg Fejes Endrének a *Gondolta a fene* című, kritikaelméleti kérdéseket, a kritikus önfegyelem követelményét felvető esszé-kötete, benne az *Arany János méregbe gurul* című nyitó darabbal.⁵⁸ A könyvet Köpeczi Béla a *Kortársban Kell-e kritika?* címmel ismertette. Köpeczi az anekdotát a kritikai kiadás XV. kötetére, illetve Sáfrán Györgyre való hivatkozás nélkül Ercsey Sándor Arany-életrajzához kapcsolta, feltüntette a pontos oldalszámot és idézte a megfelelő szövegrészt. A kritikai kiadás és Sáfrán Györgyi neve így, mint Köpeczi Béla fő forrása, a vitasorozat résztvevői előtt ismeretlen maradt, ami tovább növelte a szállóige körüli, amúgy is nagy bizonytalanságot. A későbbi felszólalók nem tudtak a kritikai kiadás adatáról, s még huszonöt évvel később is csak tudni *véltek*, hogy Köpeczi Béla az adatot Sáfrán Györgyi szóbeli közléséből nyerte.

A vita 2002-ben lángolt fel: Czigány Lóránt ekkor, szintén a *Kortárs* című folyóiratban vitriolos hangú cikkben veti szemére Gömöri Györgynek, hogy túl-, vagy alulértelmezi Vas István *Pesti elégia* című versét, és írásának végén az Arany-anekdotával példálózik:

Mert ellenkező esetben úgy járhatunk, mint Riedl Frigyes járt Arany Jánossal a vélhetően apokrif anekdota szerint. Riedl ugyanis úgy belemelegedett Arany balladáinak, azaz a dalban elbeszélte tragédiáinak az elemzésébe, hogy egyre gyakrabban megtáltosodott a tolla, és azt írta: „itt a költő arra gondol...”. Amikor Arany János kezébe került a dolgozat, odaírta a margóra plajbászszal: „Gondolta a fene!”⁵⁹

Hogy hogy kerül a történetbe Riedl Frigyes, arról később szölok. Most maradjunk Ercsey Sándornál, Sáfrán Györgyinnél, Köpeczi Bélánál és Czigány Lórántnál. Utóbbinak a 2002-es cikkére Péter László írt – szintén vitriolos hangú – észrevételt, de nem a Vas István-féle írói bátorság ügyében szólalt fel, hanem az Arany-anekdotát igyekezett tisztázni. Erősen érvelt Czigány Lóránt verziója ellen, és a Köpeczi Béla-féle változatot fogadta el hitelesnek, miszerint a „Gondolta a fene” mondat az Ercsey által idézett széljegyzet módosulásával alakult ki.⁶⁰ Czigány Lóránt feltehetően megkapta Péter László írását még a közlés előtt, mert

⁵⁷ AJÖM XV, 476.

⁵⁸ Magvető, Budapest, 1977. A recenzió: KÖPECZI Béla, *Kell-e kritika?*, *Kortárs* 1977/2, 1454.

⁵⁹ CZIGÁNY Lóránt, *Gombra kabát*, *Kortárs* 2002/6, 114.

⁶⁰ PÉTER László, *Gondolta a fene?*, *Kortárs* 2002/8, 114.

ugyanebben a lapszámban már válaszolt is neki, *Tudunk-e arabusul* címmel. Elfogadta, hogy a mondat eredhet Ercsey Sándortól, illetve a Budapesti Szemle 1878-as kötetéből, s időközben azt is kikutatta, hogy Köpeczi Bélának Sáfrán Györgyi szolgáltatta az adatot, állítólag magánúton, szóbelileg, de úgy vélte, hogy a filológiai bizonyítékok (az 1878-as Budapesti Szemle-szám) előkerüléseig az anekdota és a feltételezett Arany-jegyzet nem verifikálható.⁶¹

Az 1977-es és 2002-es szövváltás közötti időszakban, 1980-ban Lőrincze Lajos tett közzé egy cikket a kérdésről az *Élet és Irodalomban*. Ő egyébként gyűjtötte a változatokat, foglalkozott vele rádiós műsorában, aminek következtében szép számban kapott ötleteket, véleményeket, adatokat a mondat lehetséges forrását illetően. Írásában ezeket rendszerezte és ismertette, s bár – bizonyosság híján – minden felmerülő ötletet elfogadhatónak tekintett, a legvalószínűbb hipotézisnek ő is a Sáfrán Györgyi által javasolt Ercsey-történetet tartotta.⁶²

Ercsey filológiai adatsorának anekdotizálódása

Sáfrán Györgyi véleményét, miszerint a szállóige az Ercsey-életrajzból indult volna útjára, erősen alátámasztja, hogy e verzió már a könyv megjelenése utáni évektől, vagyis 1883-tól kezdődően szétfutott a sajtóban, bár jellemző volt rá a szinte azonnali moduláció. A könyvben szereplő adatok ugyanis túlzottan bonyolult szerkezetet alkottak, több lépésű idézetsorból, allúzióból, intertextuális utalásból álltak össze, a következő séma szerint: a) Ercsey Sándor 1883-ban azt írta, hogy [...]; b) Tolnai Lajos 1878-ban azt írta, hogy [...]; c) Erdélyi János 1856-ban azt írta, hogy [...]; d) Arany János erre 1878-ban azt írta [...]. Ahhoz, hogy egy ilyen bonyolult filológiai és szövegkapcsolati adatsor anekdotává váljon, elkerülhetetlen az egyszerűsödés, kontextustörlődés, jelentésváltozás, az elemek ki- és felcserélődése, behelyettesítése, a kontamináció, applikáció, vagyis mindaz, amit a folklórtudomány az orális moduláció szakaszaiként szokott említeni.⁶³ A sajtóbeli terjedés e tekintetben ugyanolyan sajátosságokat mutat, mint a szóbeli közeg: az anekdota írásban, így a sajtóban sem igényli, s nem is viseli el sem a filológiai bizonyítás eljárását, sem a túl sok és túl bonyolult adatmennyiséget.

⁶¹ CZIGÁNY Lóránt, *Tudunk-e arabusul?*, i. m.

⁶² LŐRINCZE Lajos, *Gondolta a fene*, *Élet és Irodalom* 1980. febr. 23, 5. Köszönöm Hevesi Andreának és a szegedi Somogyi Könyvtárnak, hogy segítettek a cikk megszerzésében.

⁶³ „[...] zárt szerkezet nélküli, epizódyszerű, csattanóval végződő, rövid és humoros hangvételű. Ezek a tulajdonságok sokkal következetesebben érvényesülnek az előszóban előadott anekdotában, mint írásban. Az anekdota mesélője azonnal visszajelzést kap a közönség tetszéséről, nem tetszéséről, az elért hatás befolyásolja a további történetmesélést. [...] A tréfás történet szórakoztató, nevetető funkciója közvetlenebbül érvényesül a szóbeliségben, mint írott formában. Ez is érvként szólhat amellet, hogy az anekdota valódi közege az oralitás.” – LANDGRAF Ildikó, *i. m.*, 121.

Már a Pesti Napló egyik 1899-es, névtelen glosszájából eltűnt Tolnai Lajos, Tompa Mihály és Erdélyi János neve, és helyükbe – a csónakos mondat szerzőjeként – Gyulai Pál lépett. Ezzel együtt a mondat jelentése is megváltozott: már nem Arany János pályakezdésére, nyilvános fellépésének módjára, hanem általában az alkotói ihletére, költői munkamódszerére vonatkozott. Végül az anekdota végmondata lerövidült, a kipontozott rész pedig kiegészült a kiírt formával: az Ercsey-féle „Várt a f... valamit” helyett „Várta a fene” alakká módosult.

Arany János titka. A Csemegi-könyvtár egyik érdekességét képezi az, hogy a könyvek lapjai telistele vannak *Csemegi* jegyzeteivel. Eszünkbe jut most, hogy *Arany János*nak is megvolt az a szokása, ami *Csemeginék*; ő is mindig oda írta az olvasott könyv szélére a maga megjegyzéseit. Egy ilyen jegyzetnek érdekes története van. *Gyulai Pál* egyszer értekezést írt *Arany János* költészetéről; kifejtette abban, hogy *Arany János* költészetének az a titka, hogy a költő mindig akkor ír csak, amikor hangulata van. *Arany János* – mondotta *Gyulai* – mindig megvárta a dagályt s csak azután bocsátotta ki csolnakát. A nagy költő a következő megjegyzést írta a könyv szélére ez után a mondás után: „Várta a fene.”⁶⁴

Az anekdota hat évvel később, 1905-ben, a költő Kiss József lapjában, *A Hétben* tért vissza, ugyancsak névtelenül. Szerkezete és a végmondat alakja szerint hasonló változat volt, mint az előző, de *Gyulai Pál* neve eltűnt belőle, a jelentése pedig annyiban módosult, hogy erősebben utalt a kritikusi belemagyarázásra, a szerzőnek tulajdonított szándéokra, illetve a tudós magyarázatok önkényességére. A *Hét* glosszája jól tükrözi ugyanakkor a köznapi, szóbeli stílushoz közel álló, popularizálódó sajtonyelvet is.

Studies in... A németektől az angolok is megtanulták már a „belemagyarázás”-t; nemcsak filozófusaikat, hanem költőiket is izekre szedik buzgó kutatók s különös észbeli gimnasztikával igyekeznek megfejteni: mi volt a célja a költőnek, amikor ezt vagy azt a versét megírta s mi a rejtett értelmük ezeknek a verseknek. A szegény költő megírta versét, egyszerűen, világosan és mindenki számára, de a furfangos eszű tudós erőnek-erejével ki akarja mutatni, hogy a vers nem azt jelenti, amit kifejez, hanem egészen más, rejtett értelme van – az avatottak számára és kizárólagos használatára. Az újabb angol költők között különösen *Robert Browningra* szabadultak rá ilyen módon az „értelemmagyarázók”. Alig van verse, amelyet egy-egy értekezéssel meg ne világítottak volna rajongó tisztelői. S különös, hogy mi mindenről beszélnek ezek a magyarázók, csak azt nem igen emlegetik, hogy mennyi azokban a versekben a poézis. Filozófiát emlegetnek, amikor egyes-egyedül magát a poézist kellene észrevenniök. Ahol csak érezniök kellene: mélységesen gondolkodnak. *Mr. Josiah Flen*, a legutóbbi *Browning-tanulmány* szerzője is azt igyekszik kimutatni a költő munkásságában, hogy milyen nagyszerű volt ez – teológiai szempontból. Vajon mit szólna *Browning*, ez a mélységesen költői lelkű ember, ha elolvashá költészetének tudós magyarázatait? *Arany János*ról írta egyszer egyik magyarázója, hogy ő sohasem írt hangulat nélkül s mindig „megvárta a dagályt és csak azután bocsátotta vizre csolnakát”. *Arany* ezt jegyezte oda czeruzával magyarázója könyvébe, az idézett mondat után: „Várta a fene.”⁶⁵

⁶⁴ [-]: *Arany János titka*, *Pesti Napló* 1899/87, márc. 28, 14.

⁶⁵ [-]: *Studies in...*, *A Hét* 1905/49, dec. 3, 821–822.

A két idézett glossza azonos elemei: a mondatot Arany mindkét esetben *írta*, de nem folyóirat, hanem *könyv* széljegyzeteként. Az írás gesztusa megegyezik az Ercsey-féle változattal, de a bejegyzés *helye* kicserélődött. Mindkét esetben megmaradt tehát a mondat széljegyzet-jellege, azonban, bár a glosszáírók idézőjelbe teszik, a szöveg nem azonos azzal, amit Ercsey közölt. A „csolnakos” mondat alaki azonossága és jelentésbeli átalakulása alapján A Hét szerzője a Pesti Napló 1899-es szövegéből dolgozott, de feltehetően tudta, hogy Gyulai Pál nem írt könyvet Arany Jánosról, könyv alakban sem jelent meg tanulmánya róla, ezért a nevét kihagyta, és „egyik magyarázója” alakra változtatta, amivel újabb üres helyet teremtett a további behelyettesítéseknek.

Az Ercsey-verzió továbbélése és eltűnése

Az Ercsey-életrajz nyomán kialakult változatok a következő évtizedekben háttérbe szorultak: felismerhető alakban csak néhány alkalommal fordultak elő, de ezek is csak az 1930-as évekig. Egyetlen példa kivételével kizárólag irodalmi téma keretén belül, s többnyire irodalmárok révén idézték a lapok a történetet.

1906-ban Lehr Albert és Kardos Albert között zajlott le egy vita a Magyar Nyelv című folyóiratban, a *Buda halála* utolsó két sorának értelmezéséről. A polémiát a szerkesztő, Szily Kálmán az anekdota felidézésével zárta le, egyértelműen az Ercsey-féle (rövidített) változatot mondván újra, de ő feltehetően elő is vette a kötetet, mert pontosan emlékezett Erdélyi János nevére és arra, hogy Arany az ő bírálatának egyik mondata mellé írta a széljegyzetét. Ő tehát – filológusként, nyelvtudósként – nem cserélte ki az adatelemeket, csak a kihagyásos technikát alkalmazta. A kipontozott kifejezést ellenben ő is kiegészítette.

Kardos hallott harangozni, de nem tudja, hol. Erdélyi Arany kisebb költeményei bírálatában (1856.) így szól többi közt: „Ő (t. i. Arany) megvárta az időjárást, míg hozzá felárad, a viz, hogy elbocsáthassa csolnakát”. Erre jegyezte meg Arany trefásan: „Várta a fene!”. [...] Szerk.⁶⁶

1931-ben Voinovich Géza Arany-életrajzának második kötetében közli az Erdélyi János szövegéhez írt széljegyzetet, de a kontextus és a filológiai háttér felismerhetetlen, Ercsey nevét pedig meg sem említi, csak következtetni lehet, hogy onnan dolgozott. A Budapesti Szemle szóban forgó számát feltehetőleg ő sem látta, ami azt jelenti, hogy az Ercsey-hagyatékából nem került hozzá a lapszám. A legenda- és variációképződéshez Voinovich így annyiban járult hozzá, hogy növelte a zavart és a tisztázatlanságot a marginália körül.⁶⁷

1932. május 15-én a Magyar Hírlap Arany halálának ötvenedik évfordulójára emlékezett, és Pásztor Mihály (közgazdasági szakíró, újságíró) írt róla esszét a lapban. Itt elevenítette fel – a korábbiaktól eltérően

⁶⁶ LEHR ALBERT, *Rovás. Számlálva*, Magyar Nyelv 2(1906), 424–431, itt: 431.

⁶⁷ VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1931, 345.

teljes egészében, bár téves részletekkel – az Ercsey-féle változatot, de olyan következtetést vont le belőle és olyan jelentést tulajdonított neki, ami az addigiakhoz képest újdonságnak számított: már nem a hivatott, illetve nem hivatott kritikusokra, nem is a szerzői szándék és alkotási folyamat megismerhetőségére értette a történetet, hanem általában véve az irodalomtudományos értelmezés ellen irányította Arany szavait. Laikus olvasóként arra a helyzetre reflektált, ahogyan a századfordulóra az irodalomtudományos szakma belépett a szerző, a szöveg és az olvasó közötti térbe, és nem egyszer azt a hitet keltette, mintha kizárólag rajta keresztül vezetne út az egyedül helyes és releváns értelmezéshez.

Irodalomtörténetírők most, ötven évvel halála után, bonckés alá veszik az írásait, a verseit, a trópusait. Megmagyarázzák, hogy mit miért írt; mikor mit gondolt? Azonban ezekkel a tudományos kommentárokkal is úgy vagyunk, mint ahogy Arany János volt a régi versmagyarázókkal. 1878-ban *Tolnay Lajos* Tompa Mihály költészetéről írt tanulmányt a Budapesti Szemlébe. Ebben a tanulmányban többi között azt írta: „Tompa úgy tett [!],⁶⁸ mint Arany János, megvárta az időjárást, míg hozzá feláradt a víz, hogy elbocsáthassa csolnakát...”

Arany János elgondolkozva⁶⁹ olvasván a tanulmányt, a kitűnő mondat után odairta a margóra: „Várta a fene!”⁷⁰

Ugyancsak 1932-ben zajlott a vita Kosztolányi és Móríc Zsigmond között Arany János írói bátorságáról, s Kosztolányi érvelésében Arany mellett hangsúlyos szerep jutott az Ercsey könyvéből vett széljegyzetnek is, bár ő sem mondta el teljes egészében:

Arany nem kedvelte az elméleteket. Látott, érzett, gondolkodott, költő volt: írni akart, alkotni, formálni, megnyilatkozni. Egyszer valami magasztaló értekezést olvasott pályafutásáról, melyben ez a mondat fordult elő: „Minekelőtte föllépett volna, gondosan megvárta, míg az idők növekedő árja sajkájához dagad.” A lap-szélre írónnal ezt jegyezte oda: „Várta a fene.”⁷¹

Ez idő tájt csak ritkán fordul elő, hogy nem irodalmi kontextusban hivatkoznak Arany mondatára. 1930-ban, a Magyar Gyáripar című lapban politikai cikkben szerepel. A Walko Lajos külügyminiszter távozásának körülményeire és okaira gyártott találgatásokat jellemzi a vezércikk írója Arany példájával:

Walko Lajos egészen bizonyosan széleset mosolyogna e feltevéseken s valami olyasvalamit mondana, mint Arany János, mikor Erdélyi János bírálatában olvasta magáról, hogy „Arany János megvárta míg a vizek sajkája széléig dagadnak s aztán vízre eresztette sajkáját” – „várta a fene!” mondotta a költő. Bármilyen okból is

⁶⁸ Ercsey tévesen idézi Tolnai Lajos mondatát. Az eredeti szerint: „nem úgy tett”. Pásztor Mihály Ercsey szöveg helyét visszakerekerte, de a Budapesti Szemle szövegét nem.

⁶⁹ Az állapothatározó nincs benne Ercsey szövegében.

⁷⁰ PÁSZTOR Mihály, *A szalontai nótárius*, Magyar Hirlap 1932. máj. 15. 6.

⁷¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság*, Nyugat 1932/3, febr. 16, 124–125.

hagyta ott a miniszteri székét Walko Lajos, – ez legfeljebb a pszichológust érdekelheti [...]”⁷²

Az 1930-as évek második felétől az Ercsey-féle változat és a „Várt a fene valamit” alak eltűnt a publicisztikából. Majd csak az ezredforduló táján tűnik fel újra, immár szállóigeként, a teljes kontextust hagyva, de így is ritkán, mindössze néhány alkalommal. Ezek az új előfordulások is részben Köpeczi Béla, Czigány György és Péter László vitájának, Lőrincze Lajos idézett cikkének, illetve Sáfrán Györgyi kutatómunkájának köszönhetőek. Azonban a filológiai pontosítás kísérlete és a valószínűsített eredet nem volt képes már háttérbe szorítani az összes többi változatot, ami jóval látványosabb karriert futott be a 20. században.

Az egyik példa az Ercsey-forrás kései visszatérésére Margócsy István 2002-es bírálata Térey János *Paulus* című verses regényéről a 2000 című lapban, a Margináliák rovatban, ahol egymás írásait a szerkesztőtársak kommentálják. Margócsy István egyik mondata így hangzik:

Az irodalomtörténész pedig különösen is örvendhet, mert végre átélheti, milyen is lehetett (persze csak *típusát* illetően) az a százötven év előtti esemény, mikor az olvasók előtt feltűnt Arany János *Toldija*: íme, szólhattak az akkori irodalmárok, most beteljesedett egy nemzedék hosszan táplált irodalmi várakozása [...]”⁷³

Az utolsó szóhoz fűzi hozzá SZÁ. szignó alatt Szilágyi Ákos a következő megjegyzést, minden jelölés és kommentár nélkül: „Várta a fene!”

A másik előfordulása a mondatnak, ugyancsak jelöletlen szállóigeként, a 2012-es londoni olimpiáról származik, amikor a Népszabadság sporttudósítója, Bruckner Gábor a magyar vízilabdacsapat vereségét kommentálja a montenegrói csapattól: „Most a harmadik nyolc perc elejéig kellett várni – illetve várta a fene... – az ellenfél háromgólos vezetésére [...]”⁷⁴

2. Lehr Albert mint lehetséges forrás

Az Ercsey-változattal párhuzamosan más történetverzió is szétfutott a sajtóban. Ez távolról hasonlított a filológiailag valamelyest alátámasztható életrajzi adatra, de egyetlen elemét sem tartalmazta annak, noha a jelentése közel állt hozzá. Ezt a verziót többen is Lehr Albert névvel hozták összefüggésbe. Lehr Albert 1873-tól a budapesti evangélikus gimnázium tanára volt, és rövid idő alatt kanonikus Arany-magyarázóvá nőtte ki magát. Jegyzeteit a *Toldi*hoz még Arany életében, először 1880-ban, s a következő két évben még háromszor adta ki (a 2. és 3. javí-

⁷² [-]: *Szemle*, Magyar Gyáripar, A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének Lapja 21(1930)/12, dec. 1.

⁷³ MARGÓCSY István, *Térey János: Paulus*, 2000 14(2002), január, 37–45, itt: 37. A digitalizált változatban a jegyzetek elcsúsztak, az 5. számú jegyzet hiányzik. Csak a lap pdf-változatában olvasható.

⁷⁴ BRUCKNER Gábor, *Tizenkilencre váltó Phelps*, Népszabadság 2012/179, aug. 1, 20.

tott kiadás 1881-ben jelent meg, a 4., szintén javított szöveg 1882-ben).⁷⁵ 1922-ben már a 14. kiadás hagyta el a sajtót, és könyve valamennyi korabeli gimnáziumban tankönyvként, oktatási segédletként szerepelt. Kötetért az MTA 1882-ben levelező tagnak választotta, 1886-ban pedig, amikor az Akadémia nagyjutalmát is megkapta, Arany László neki ajánlódta a *Toldi* kéziratának egy részét.⁷⁶

Köteteinek megjelenése előtt, s később is, többször járt Arany lakásán, és olykor hosszasan beszélgettek. Ennek nyomán a századforduló táján felbukkan az anekdota olyan változata, hogy Arany éppen Lehr Albertnek mondta volna, vagy az ő (valamelyik) könyvének olvasásakor jegyezte volna oda a „Tudta a fene”, vagy „Akarta a fene” mondatot. Lehetséges tehát egyfelől egy szóbeli forrás, másfelől pedig itt is előfordulhat egy hasonló írott dokumentum, mint Ercsey Sándor könyve esetében. Olyan példányát, vagy *azt* a példányát azonban Lehr könyvének, amelybe Arany jegyzetelt volna, a jelen állás szerint szintén nem ismerjük, csak egy igen kései közvetett utalás van rá, hogy Ignótus Hugó rendelkezett volna ilyen kötettel. Raj Tamás (1940–2010) történész és főrabbi ugyanis 1985-ben, a Magyar Nemzetben foglalkozott az anekdota eredetével és Ignótussal, és a következőket írja, hivatkozás és pontosított adatok nélkül:

A budapesti (fasori) evangélikus főgimnázium, ahol Ignótus – testvéreivel együtt – tanult, viszonylag engedékenyebbnek számított, a rendszabály azonban őket is kötötte. A gimnázium irodalomtanára az a Lehr Albert volt, aki Toldy[!]-kommentárjával szerzett magának országos hírnevet. Közismert anekdota szól arról, hogy Lehr egyik magyarázatához („a költő itt arra gondolt, hogy...”) maga Arany János a következő széljegyzetet fűzte: *gondolta a fene...* (Mellesleg ez nem kitalált történet: a híres példányt Ignótus – hajdani tanára is emlékezvén – könyvtára egyik legbecsesebb darabjaként őrizte, s még az emigrációban is mindig magánál tartotta.)⁷⁷

Ignótus egykori hagyatéka és könyvtára a kérdéskör egyik legtekintélyesebb ismerője, kutatója, Lengyel András szerint ma szóródott, lap-pangó, kutathatatlan állapotban van, egyelőre tehát nincs esély felmérni, hogy az emigrációban nála lévő anyagból mi hová került.⁷⁸ Lehr kötetének első kiadásait ellenőrizve ugyanakkor valóban található nála olyan fordulatok, melyekre esetlegesen ráillett volna a széljegyzet. Az 1882-es kiadásban például a következő mondatok állnak: „jól tudta, hogy az egyszerű ember, a természet fia nem bőbeszédű”;⁷⁹ „Ha *csak* azt akarta

⁷⁵ LEHR Albert, *Toldi, költői elbeszélés, írta Arany János*, Iskolák számára nyelvi jegyzetekkel ellátta, Budapest, 1880 (Jeles Írók Iskolai Tára XI).

⁷⁶ Arany László ajánlását a Nyugat közli, 1917/5, 443. Lehrről és munkásságáról ld. LENGYEL András, *Lehr Albert magyarázatos Toldi-kiadása*, Kortárs 2015/11, 82–91.

⁷⁷ RAJ Tamás, *Az igazi Emma asszony*, Magyar Nemzet 1985. jún 12, 6.

⁷⁸ Ezúton is köszönetet mondok Lengyel Andrásnak a kimerítő és segítőkész szóbeli információkért.

⁷⁹ *Toldi, Költői elbeszélés*, Nyelvi és tárgyi bő magyarázatokkal ellátta LEHR Albert, Franklin-Társulat, Budapest, 1882, 462. [A XII. énekehez szóló jegyzetek.]

volna kifejezni a költő, hogy »mily nagy« sötétség lett, akkor így mondta volna [...]”⁸⁰ stb.

Furcsa azonban, hogy írásban Lehr Albert csak majdnem három évtizeddel később, 1917-ben, az Arany-centenárium évében jegyezte le a költővel való találkozásainak történetét, de még itt sem említ egyetlen szóval sem semmiféle széljegyzetet, sőt emlékeinek tényanyagát, időrendjét összeillesztgetve úgy tűnik, mintha nem is létezhetett volna ilyen jegyzetelt példány. Az elhallgatásnak két oka lehetett. Vagy tényleg nem volt jegyzet, vagy ha volt, akkor presztízsbeli okok miatt került Lehr a témát. Emlékezését ugyanis a következőképpen kezdi:

Senkinek sincs több oka és joga arra, hogy ez ünnepi órában hallassa magát, mint nekem. Oka: mert senki se köszön annyit Arany Jánosnak, mint én; joga: mert senki se tett érte többet, tollal és szóval, mint én, egy hosszú életen keresztül.⁸¹

A mondatokból jól érzékelhető az a szenvedély, elhivatottság, öntudat és önértékelés, amivel az Arannyal való kapcsolatát és a róla szóló saját műveit kezelte, ezért ebbe az énképbe biztosan nem fért (volna) bele, hogy Arany éppen az ő kritikusi és értelmező tevékenységét minősítse ily módon, és éppen róla szálljon szét egy igyekezetét komikussá tévő anekdota. Lehr visszaemlékezései tehát éppenséggel nem hitelesítik, nem támasztják alá, hogy Arany jegyzetelt volna valamelyik kötetébe. Szerinte ugyanis Arany 1882-ben *olvastatott magának* a kötetből Piroskával, majd amikor Lehr személyesen meglátogatta, néhány szöveghelyet, magyarázatot együtt *beszéltek meg*, vagyis az ominózus mondat Arany és Lehr között ha elhangzott is, szóban hangozhatott el.

Mikor nagy TC.-omon [Toldi-kommentáromon] dolgoztam s nagyjában el is készültem vele, meglátogattam őt oly célból, hogy egy-egy kényesebb s többfélekép magyarázható helyre nézve felvilágosítást kérjek tőle, vagy inkább, hogy utólag igazolva halljam a magam fölfogását. Csudával tapasztaltam, hogy evvel ütötte el többnyire a dolgot: „Én bizony nem emlékszem már, hogy gondoltam, mit gondoltam”. S midőn aztán előálltam a magam megérett véleményével, azt készségesen jóváhagyta. Láttam ebből, hogy a költő félig öntudatlanul teremt, azért is a megértésben a hivatott magyarázóé az elsőség.

1882-ben látott napvilágot a commentárom. Aranynak egy díszkötésű példányt küldöttem. S hallván, hogy Piroskával olvastat belőle magának, elhatároztam, hogy megkeresem s bemutatom neki kivált azokat a részeket, a hol megvédem őt mások támadásai ellen. Örökre feledhetetlen az a néhány óra, melyet ekkor nála s vele töltöttem. Maga mellé ültetett a diványra. „Ide üljön balról, eme fülemmel rosszabbul hallok.”⁸²

A leírt jelenetek alapján, Lehr tapasztalata és elmélete szerint az alkotás „félig öntudatlan” folyamat; eszerint szerzői szándék, de még csak alkotói emlék sem fűződik, illetve fűződhet hozzá. Ilyen felfogás mentén a szerző semmiképpen sem lehet végső fóruma, szentesítő tekintélye a „helyes” értelmezésnek, hiszen a mű befejezése után ő ugyanolyan ér-

⁸⁰ Uo., 230. [A VII. énekhez szóló jegyzetek.]

⁸¹ LEHR Albert, *Emlékezések Arany Jánosra*, Magyar Nyelv 1917, 141–145.

⁸² Uo.

telmezője alkotásának, mint egy külső olvasó. Bár Lehr ebben ellentmondani látszik önmagának, amikor azt is kiemeli, hogy *félremagyarázói, félreértelmezői* felé Arany többször is levélbeli tiltakozást fontolgatott. Mint fentebb láttuk, egy esetben – az Erdélyi Jánosnak írt levélben 1856-ban ezt meg is tette. Lehr a *Toldival* kapcsolatosan hoz fel hasonló szándékot:

Utoljára hagytam azt, a mit legnagyobb gonddal és szeretettel, valóságos becs-vággal készítettem. T. i. Toldi Miklós a cseh legyőzése után a király előtt ezt mondja (XII. é.):

„Én meg ide jöttem, feladni tettemet,
S várni kegyelmet vagy büntetésemet.”

Kemény Zsigmond e két sor ellen kifogást tesz a jellemrajzra nézve. Ezt a nyilatkozatot „ildomos fillentés”-nek mondja, a mi ellenkezik Toldinak „őszinte és ravaszság nélküli jellemével”. Jól tudtam, hogy Arany akkor levelet akart írni a maga védelmére Keménynek, de a szándék – miért miért se – szándék maradt. Véghetetlenül örültem, hogy a mit a költő elmulasztott, én hozhatom helyre. [...] Arany szinte megilletődve így nyilatkozott: „Ez mind igen jó, igen szép, s megvalolom, magam se tudtam volna magamat jobban megvédeni.”⁸³

Az ellentmondás feloldását Lehr a gondolatmenet további szakaszában végzi el. A hivatott kritikus, illetve a hivatásos értelmező eszerint, mint egy a szerzővel azonosulva, a szerző helyett beszél, azt teszi, amire a szerző maga nem képes: magyarázattá transzponálja az alkotói ihletet, kiemeli a mű, vagy szöveghely értelmét a sejtelmek, megérzések, sugallatok öntudatlan közegéből. Tevékenységének mércéje az, hogy sikerül-e neki a teljes azonosulás: a szerző – immár mértálatlan a révületből a racionális világba visszatérve – azonosnak tudja-e elfogadni az ihletett állapotban csupán sejtett, érzett, megalkotott művészi produktumot annak „evilági”, kritikai nyelvre történő lefordításával, s képes-e ez utóbbit szerzői szándékként, tudatos intencióként felismerni, magának elismerni. Lehr emlékezéseiből következően szerintem itt húzódik meg a határ az empatikus (hiteles) bíráló és kontár kritikus félreértelmezése között. Utóbbi vagy azért téved, mert kiszabadítja az értelmezést a szerző és kritikus empatikus kapcsolatából, vagy azért, mert mímeli az empátiát, de nincs hozzá készsége és belső érzéke.

Emlékezéseinek további részében, ahol az Arannyal való többszöri találkozását és – a Goethe–Eckermann-féle beszélgetésekhez ugyan terjedelmében nem hasonlítható, de éppolyan fontosként prezentált – eszmecseréit írja le, maga is több példát hoz a nem empatikus, ezért nem hiteles, elvétett értelmezési kísérletekre. Már első levélbeli értekezése Arannal, soproni diák korában, 1863-ban is arról szólt, hogy a *Ráchel siralma* című költeményben a *szolga* kifejezés hogyan értendő. Arany akkor, a Koszorú című lapjában, a Nyílt levelezés rovatban erősítette meg Lehr igazát a tanárokkal és önképzőkori társakkal szemben.⁸⁴

⁸³ Uo.

⁸⁴ Uo.; Arany válasza Lehr Albertnak: Koszorú 1863. júl. 12., II. fé., 2. sz., 48. Ld. még: AJÖM XVIII, 335, 874–875.

Arról azonban Lehr szűkszavúan mesél, hogy az 1882-es, végső nagy beszélgetésnek milyenek voltak az előzményei. Arany ugyanis néhány évvel korábban, 1877-ben az ő magyarázatait is helyesbítette egy olyan glosszában, melyet a Nyelvőr szerkesztőjének címzett, de végül nem küldött el, és csak Arany László közölte a rövid írást 1889-ben.⁸⁵ 1877-ben jelent meg Greguss Ágost két könyve az Arany-balladákról. Az egyik könyv a nagyközönségnek, a másik az iskolai ifjúságnak szólt.⁸⁶ Főként ez utóbbi kötetről Lehr Albert több részes, folytatásos bírálatot írt a Magyar Nyelvőrben, melyben Greguss szóértelmezési tévedéseit és hiányosságait mutatta ki.⁸⁷ Lehr Albert ez idő tájt látogatta meg Aranyt először, s ezen az első személyes találkozón mintegy másfél óráig beszélgettek, többnyire Greguss magyarázatairól és Lehr helyesbítéseiről. Kései emlékezéseiben Lehr úgy fogalmazott, mintha Arany csak Greguss értelmezéseit bírálta volna: „Greguss magyarázataira nem sokat adott, kivált a nyelvekre”. Azt is elmondja Lehr, hogy beszélgetés közben Arany többször is példát akart felhozni, azonban ő mindannyiszor megelőzte, kiségitette, mire Arany megjegyezte: „Ön, úgy látszik, jobban ismer engem, mint magam”, vagyis úgy állítja be a jelenetet, mintha itt valamiféle „beavatás”, „felavatás” történt volna. Lehr úgy vélte, ezáltal kiérdemelte, elnyerte a költői/szerzői identitás és életmű hiteles közvetítőjének jogát. A fennmaradt glosszakézirat azonban arról tanúskodik, hogy Arany az ő Nyelvőr-beli bírálatát sem mindenütt tekintette helyénvalónak, sőt helyenként még rosszabbnak látta, mint Greguss szövegét, együttesen pedig alig tett különbséget a két kommentátor között. Arany így fogalmazott:

Tisztelt tagtárs! A *Nyelvőr* legújabb füzetében Lehr Albert a balladák Greguss-féle magyarázatainak némelyikét igazítva helyre, maga is téved egypárszor. Így az „Isten hozott, úgy ha jöttél” magyarázata Lehnél még mesterkélebb, mint Gregussnál. Valóban sohse’ hittem volna, hogy ebből oly *vexatus* hely kerekedjék commentatorok kezében. [...] E költeményt már 48-ban sokan olvasták (Petőfi is) meg is jelent az *Életképek*-ben, de homályosnak ezt a helyet nem találta senki.

Másik észrevételem Lehr azon állítására van, hogy én szeretem a közmondásokat megváltoztatni, módosítani; mert az „egérutat vesz” kifejezésben a *vesz* igének *vásárlani* értelmet adok. Ez igaz, de épen így származnak a szójátékok, melyeket, hogy költőnek ne legyen szabad csinálni, most hallom először. Hát a nép maga nem csinál? [...] ⁸⁸

⁸⁵ ARANY János, „Isten hozott úgy ha jöttél” = ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, II. k., *Prózaí dolgozatok*, Ráth Mór, Budapest, 1889, 391–392. és ARANY János *Összes Művei XI*, szerk. KERESZTURY Dezső, *Prózaí Művek 2. 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968 (AJÖM XI), 572; Németh G. Béla jegyzetei uo., 878–879.

⁸⁶ *Arany János balladái*, fejtegeti GREGUSS Ágost, Franklin-Társulat, Budapest, 1877; *Arany János balladái*, magyarázza GREGUSS Ágost, Budapest, 1877 (Jeles Írók Iskolai Tára I.).

⁸⁷ LEHR Albert cikksorozata: *Igazítások*, Magyar Nyelvőr 6(1877), 64–68; 112–116; 154–157.

⁸⁸ ARANY János, „Isten hozott...”, i. m.

A glossza idézett részeiben látszik némi indulat Arany részéről nemcsak Lehr, hanem általában a felkészületlen, a nyelvet kevésbé ismerő kommentátorok ellen. Azok a Nyelvőr-kötetek, melyeket Arany olvasott és széljegyzetelt, nem maradtak fenn, elpusztultak a Voinovich-villát ért bombatalálatban, de magukat a margináliákat Voinovich átíratában ismerjük.⁸⁹ Eszerint Arany Lehr Albert folytatásos közléseit, a glossza megírása ellenére, nem kommentálta a lapszálon, innen tehát – legalább is írásban – nem származhatott a „Gondolta a fene” anekdota, de nem zárható ki, hogy egy esetleges szóbeli változathoz ez a Greguss–Lehr-féle tapasztalat vezetett.

Időközi beszélgetések, rövid találkozások után Lehr második hosszabb látogatására – mint említettük – 1882-ben került sor, amikor *Toldi*-kommentárjai (újra) megjelentek, melyből díszpéldányt is küldött Aranynek. Ezúttal is szó esett Arany értelmezőiről. Lehr név szerint a *Buda halála* keményhangú bírálóját említi a Pesti Hírnökben,⁹⁰ majd Toldy Ferencet és Kemény Zsigmondot. Az is lehetséges, hogy Arany mondata eközben hangozott el, vagy Lehr valamelyik megjegyzésére, vagy pedig valamely szóbakerült bírálóra.

Lehr emlékezéseinek van azonban még egy érdekes, és a témánk szempontjából figyelemre méltó mozzanata. Az első látogatásról írja, hogy utána, a Magyar Nyelvőr szerkesztőinek közös vacsoráján milyen izgatottan és kíváncsian várta a társaság az Aranyról szóló beszámolóját. Ő mindent elmondott nekik, még azt is, hogy Arany szivarral kínálta, amelyet nem bírt végigszívni, ezért felét ott hagyta a hamutálban. Mire a „csupa fül társaság” egyik tagja felkiáltott, „Szerencsétlen! mért hagyta ott a csonka szivart?” „Igaza volt” – folytatja Lehr az elbeszélést. „Ma kincs volna.” E történet azt a gyanút kelti, hogy Lehr társasági beszámolója során, az ifjú szerkesztők révén is keletkezhetett, elhangozhatott az anekdota, amely aztán szóban terjedt, ezért utalhatott később Ignotus is egy *mesélt változatra*.

Összesítve tehát a Lehr Alberthez kapcsolódó feltételezéseket: Arany írhatta a széljegyzetet az ő (valamelyik) *Toldi*-kommentárjába, erre azonban egyetlen bizonytalan tanúságtételen kívül egyelőre nincs semmiféle adatunk; elhangozhatott a megjegyzés szóban, valamelyik találkozásuk, beszélgetésük során; írhatta Arany a széljegyzetet valamely más szerző (például Greguss Ágost, Angyal Dávid stb.) tanulmánya mellé,⁹¹ és Lehr ezt láthatta, de ilyen széljegyzetet sem ismer a mai

⁸⁹ VOINOVICH Géza, *Arany János széljegyzetei a Nyelvőrben*, Magyar Nyelv 1917, 155–161, és Németh G. Béla újraközlésében: AJÖM XI, 894–900.

⁹⁰ Erről ld. HÁSZ-FEHÉR Katalin, „*Terra incognitán akarok járni*” – *A Buda halála műfaji és szemantikai kódjai* = Uő. „...hogy Kegyed észre nem vette, csodálom...” i. m., 237–271.

⁹¹ A korabeli sajtócikkeket, bírálatokat lapozva több más írás is tartalmaz olyan mondatokat, melyekre az Arany-kommentár ráillik. ANGYAL Dávid például 1876-ban, a Pesti Naplóban (1876/97, ápr. 27, esti kiadás), *Illdiko [!]* és *Gyöngyövár* címmel írt cikket a *Buda haláláról*; ebben a következő mondatok olvashatók: „Attilának Illdikó iránti érzett gyöngéd szerelmét akarja a költő az idézetekben jelezni”; „azonban Arany nem szándékozott ábrázolni általában valamely szerető anyát,

Arany-filológia; végül megformálódhatott a történet Aranytól függetlenül, valamelyik találkozást követő társasági esemény folyamán.

Olyan verzió ugyanakkor, miszerint Arany a *Toldi*-kommentárokhoz írta volna a széljegyzetet, már Lehr életében felbukkant. A miskolci *Ellenzék* című lap egyik 1907-es vezércikke ugyan nem nevesíti őt, de utalásai alapján róla beszél, nem mellesleg éppen Ignotus egyik (alább ismertetendő) korábbi glosszája szófordulatait használva:

A *Toldit* ismertette valami obskurus műtélönc, bár hiszen a *Toldit* nem kell ismertetni. Kegyesen felmászott Arany János hátára és megveregette a vállát. – Közben saját bölcsességét imputálta a költőnek és irt vala ilyesmit is: „Jól tudta a költő, hogy...”

Arany elolvasta a kritikát és odairta a folyóirat margójára: „Tudta a fene?”

Éppen azért ajánlatos tartózkodni a tanáriás, hogy ne mondjam: egyetemi tanáriás méltatásoktól [...]”⁹²

A későbbi évtizedekben voltak, akik kétely nélkül, név szerint be is helyettesítették Lehr nevét, például Benkő László 1954-ben: „»Gondolta a fene!« – Ez volt Arany János csattanós véleménye Lehr Albert egyik magyarázó jegyzetéről, melyben kifejtette, hogy a költő mit »akart« mondani.”⁹³ E. Fehér Pál 1991-ben szintén úgy tudja, hogy Arany a *Toldi*-hoz készült kommentárra mondta, hogy „Gondolta a fene”.⁹⁴ Somlyó György is így idézi 1996-ban: „Persze hogy elég volt, hiszen a fecskék nem a *szavakra* figyelnek, hanem a mimikára – *akárcsak a rendezők*. (Erre Devecseri azt mondaná, mint Arany a *TOLDI*-kommentárra: *gondolta a fene.*)”⁹⁵

3. Ignotus változata(i)

Újabb anekdotaverzió *A Hét* című lapban kezdte meg pályafutását, ez azonban Arany nevéen kívül semmiféle konkrét utalást nem tartalmazott. Vajda János költeményeinek 1896-os kiadásáról „I-s” szignóval Ignotus írt recenziót, amit azoknak a toposzoknak a felsorolásával kezdett, melyeket Vajda költészetére a sajtó és a kritikusok folyamatosan ismételtetek. Ehhez illesztette oda az Aranyról szóló anekdotát, melynek – Ercsey Sándor 1883-as könyve után – ez a legkorábbi, de Ercseytől független írásos előfordulása, ezért kijelenthető, hogy ezt a változatot a köztudatban *A Hét* és Ignotus terjesztette el.

Szörnyen megunhatta már Vajda János azt a sok komor bikát, vedlett oroszánt, vén sast, hömpölygő gletsert s háborgó tüzokádót, amivel már harmadik eszten-

hanem különösen egy középkori nőt”; „E sorokban a költő tudunkra adja, hogy Gyöngyvér férjének dolgaiba avatkozik [...]”

⁹² [-]: *Mindennapi kenyér*, *Ellenzék* 1907/110, szept. 21, 1.

⁹³ BENKŐ László, *Írói ösztönösség vagy tudatosság?* (Veres Péter stílusművészetéről), *Új Hang* 1954/8, 118.

⁹⁴ E. FEHÉR Pál, *Még egyszer a Svejkről*, *Népszabadság* 1991. szept. 16, 12.

⁹⁵ SOMLYÓ György, „*Zeusz hasznos fia...*” – Devecseri Gáborról a *De Amore* új megjelenése mentén, *Holmi* 1996/5, 670–685, itt: 684. [Kiemelések az eredetiben.]

deje, hogy összehasonlítgatjuk. Arany Jánosról mesélik, hogy egy róla szóló tanulmányt olvasgatván, egy passzusához, melyben az író szokás szerint a maga bölcsességét a költő látnokságának imputálva, kijelentette, hogy „jól tudta Arany János”... – Arany János mérgesen jegyezte a margóra, hogy „tudta a fene!”... Tartok tőle, hogy egyszer csak ha majd valamelyikünk túlságosan élénk színekkel találja ecsetelni Vajda Jánost, *mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl*, levélben kapja meg az ősz mestertől, hogy „bömböl az öregapád!”⁹⁶

Ignotus szóbeli forrásra utal („mesélik”), és története csupán annyiban hasonlít az Ercsey-változathoz, hogy ezúttal is tanulmányt olvasott és jegyzetelt meg Arany. Ignotusnál Arany már indulatos, „mérges”, és a kritikai túlértelmezésre reagálva írja oda a jegyzetet „tudta a fene” formában – a „fene” szót nem kipontozva, hanem teljes egészében kibetűzve. Ignotus jellemző kifejezése az „imputálva”, amely minden későbbi, Ignotusra visszavezethető átvételt felismerhetővé tesz.

Ezt a változatot ismételte meg kilenc évvel később Ignotus, szintén A Hétben, ugyanabban az 1905-ös évfolyamban, sőt három hét eltéréssel ugyanabban a hónapban, amikor – mint fentebb láttuk – egy másik szerző az Ercsey-könyvre visszavezethetően közölte az anekdotát. Így azt is kijelenthetjük, hogy A Hét a párhuzamos verziók létrehozásában is nagy szerepet játszott. Ignotus itt az *Olvasás közben* című – 1906-ban majd könyv alakban is megjelenő – glosszasorozatában mondta el a történetet:

Hogy ilyesmit *akart*-e Rodin e szobrában [Balzac-szobrában] megcsinálni? Semmi közöm hozzá, ő maga sem tudhatja. Lehetetlen, hogy Shakespere [!] meg Arany János mindazt tudatosan csinálta volna meg, ami csodálatos mindenre való gondolást ki lehet náluk mutatni. De mégis mindenre kellett gondolniok. Éppen Arany Jánosról irt volt egyszer valaki sok helyes és okos megfigyelést – s egy ilyet így kezdett: Jól tudta Arany János... Az öreg ur, aki a tanulmányt maga is elolvasta, morcososan [!] irta a margóra: Tudta a fene!... Nem volt igaza; tudta, csak nem tudott róla, hogy tudja.⁹⁷

Végül Ignotus, jóval később, 1938-ban harmadszor is elmeséli, nagyjából hasonló módon:

Arany János bizonyára a legtudatosabb művész, ki valaha époszba drámát, versbe szobrot gyurt, de mikor egy bámulója egész litániát irt arról, hogy Arany János így, Arany János úgy, „ezt tudta Arany János”, „jól tudta Arany János”: mérgesen firkantotta a margóra, hogy „tudta a fene!”⁹⁸

Ignotus a forrását illetően szűkszavú, és nem is következetes. 1896-ban szóbeli forrásra enged következtetni („mesélik”), másodszor és harmadszor írott forrás fikcióját teremti meg, ezáltal Ercseyével egyenrangú státuszra emeli saját verzióját. Ez vagy arra utal, hogy a szájhagyomány sem volt egységes, vagy ő maga módosított a történeten 1905-ben, mert a glosszája, mondanivalója úgy kívánta. Lehr Albert 1917-es visszaemlékezését ekkor még biztosan nem ismerhette, de hallhatta tőle szóban a történetet. Ha pedig igaz, hogy nála volt az Arany által széljegyzetelt

⁹⁶ I–s., *A klasszikus Vajda*, A Hét 1896/5, febr. 2, 77.

⁹⁷ IGNOTUS, *Olvasás közben* [glosszasorozat], A Hét 1905/51, dec. 17, 849–851, itt: 849.

⁹⁸ IGNOTUS, *A nagy nő és a boldogság*, Ujság 1938. dec. 4, 7.

Lehr-kötet, kérdés, hogy miért nem ismertette sohasem, még később sem, amikor Lehr Albert már nem élt.

Fentebb Lehr Alberttől és Angyal Dávidtól idéztünk olyan mondatokat, melyek mellé Arany odaírhatta volna a kérdéses széljegyzetet. Azonban a 19. század végén olyan mennyiségben volt használatos a hasonló kitétel az irodalomtudományos munkákban, hogy Ignotus talán ezt a divatkifejezést (egyúttal interpretációs technikát, módszert) kapcsolta össze az Aranyról szóló történettel, és hozott létre ily módon saját verziót. A „jól tudta” kitétel az Arcanum sajtó-adatbázisa szerint 1820 előtt körülbelül 170-szer fordult elő; 1820 és 1848 között mintegy 350-szer; 1860 és 1879 között már 4500 körüli a szám, 1880 és 1899 között mintegy tízezer találat van rá, a 20 század elején pedig ennek is többszöröse.

Ignotus tehát Arany nevét és a róla szóló történetet a jelenségre való kritikaelméleti reflexió gyanánt használta. Figyelemre méltó ugyanis, hogy nála éppen ilyen értelemben módosul a mondat jelentése. Míg Lehr Albertnál az empatikus, a *szertő helyett* beszélő kritika eszménye fogalmazódik meg többször is, Ignotusnál – különösen a Rodin-szoborról szóló második, 1905-ös cikkben – éppen ellenkezőleg, az a gondolat körvonalazódik, hogy amennyiben a szerzői szándék és alkotási folyamat annyira öntudatlan és transzcendens, hogy reménytelenül megismerhetetlen, akkor lényegében nem is lehet, nem is kell vele foglalkozni. Nála éppen az a rossz és tehetségtelen bíráló, aki empatikus kíván lenni, és az alkotói mentális folyamatok nyomába kíván eredni. Az alkotás eszerint elszakad a szerzői intenciótól, és megnyílik a szabad értelmezés – lényegében a kritikusi/olvasói impressziók – számára; ahogyan ő fogalmaz ironikusan: „Semmi közöm hozzá, ő maga sem tudhatja”.

A „Tudta a fene” továbbélése a sajtóban és a közbeszédben

Ignotus változata jóval nagyobb karriert futott be, mint az Ercsey-könyvből eredő, bonyolultabb szerkezetű, filológiai pontosságot is igénylő idézet. A Nyugatosok mind Ignotustól vették át, például Cholnoky Viktor 1908-ban:

Ami róla, felfedezésének az elejétől kezdve a tárgyi igazság pretenziójával íródott, az vagy olyan iskolás szövegmagyarázás, amire szinte zúg bele az ember fülébe az Arany-Jánosi „Tudta ám a fene” széljegyzet, vagy életrajzi adatokba kapaszkodó aprólékos fontoskodás [...]⁹⁹

Ady 1911-ben idézi a végmondatot: „Arany nagy szimbólumokkal teltette meg ezt az elhúzott balladát, de »tudta a fene«, hogy melyik szimbólum volt a vezérlő”.¹⁰⁰ Cholnoky Viktornak a *Beszélgések* című kötetéről szóló recenziójába Zsadányi Henrik is beépíti az anekdotát: „Ezt gondolhatta magában Cholnoky, ha ugyan erre az inszinuációra nem azzal válaszol, amivel Arany János. Arany, amikor a Toldiról szóló kriti-

⁹⁹ CHOLNOKY Viktor, *Shakespeare*, Nyugat 1908/5, 233–236.

¹⁰⁰ ADY Endre, *Strófák „Buda halálá”-ról*, Nyugat 1911/1, 32–34.

kát olvasta, egy ilyen sorra akadt: »jól tudta a költő...« Mire elővette a ceruzáját és odaírta a margóra: »Tudta a fene...«¹⁰¹

Kosztolányi 1932-ben, amikor Móricz Zsigmonddal vitázik Arany János írói bátorságáról, és nagyobb ívű pályaképet kell neki mozgatnia, akkor feltehetőleg a filológiai jellegű munkákból gyűjtötte be adatait. Szövegén is érződik, hogy frissen olvasta Ercsey Sándor munkáját, ezért ott ennek alapján meséli el a történetet. Öt évvel korábban, 1927-ben az alkotás tudatos és öntudatlan folyamatairól elmélkedve azonban jobban illik gondolatmenetébe az Ignotus-féle változat:

Beszélnék öntudatos és öntudatlan költőkről. Azt hiszem, helytelenül. Minden költő öntudatlan azokban az egyedül jelentős pillanatokban, mikor alkot. A főnti közkeletű megkülönböztetés alapja csak az lehet, hogy egyesek, miután művük elkészült s a belülről előtörő lávafolyam megmerevedett, igyekeznek utólag megállapítani az alkotás kifürkészhetetlen törvényeit, azokat az eszközöket, melyekkel diadalmaskodtak tárgyukon. Arany János eddig legtöbbet tudott nyelvünk titkairól. De vajjon tudta-e, hogy miért épp ezekkel a szókkal kezdte halhatatlan versét: „Kél és száll a szív viharja...” Egyik kortársa holmi tudálékos értekezést írt róla, melyben váltig hangsúlyozta, hogy „Arany János nagyon jól tudta”, mire ő a közlemény margójára ezt jegyezte oda írónnal: „tudta a fene”.¹⁰²

A Nyugaton kívül más lapok is átemelték az anekdotát, de érdekes módon csak művészeti és irodalmi tárgyú cikkekben, és hasonló értelmezésben, mint Ignotus. 1912-ben a Magyar Figyelőben feltehetően A Hét nyomán eleveníti fel a történetet egy „Vészfék” álnévű szerző a *Följegyzések* című esszé-sorozatában, *A Neukunst-Wien és a „modern” kritika* című írásban. Erre utal az Ignotusnál oly jellegzetes „imputál” kifejezés. Az is jól látható, hogy a szöveg elkezd variálódni, vagyis összeolvadni a *Toldi-kommentár*okról szóló, Lehr Albert nevéhez kötődő verzióval, ami 1907-ben bukkant fel a sajtóban.¹⁰³

Ezek a méltató cikkek valójukban védőbeszédek (kérve a védenc fölmentését, beszámíthatatlanság címén) és hemzsegnék oly tulajdonságok és szándékok imputálásától, amelyek a felmagasztalt produktumokban, még kevésbé ezek létrehozói-ban, nincsenek, nem voltak és nem is lehettek meg soha. Ha Arany János, olvasván a Toldijáról írt műbírálatot és abban egy passzust: „...jól tudta a költő...” stb. elég szerény és önértetes volt rájegyezni a margóra hogy: „tudta a fene!” így akaráván a bírálónak ráerőszakolni szándékolt privat-bölcsességét visszautasítani: mennyivel több magánmegértést, mennyivel számosabb privat-zsenialitást kellene visszaküldeniök ezeknek a nájkünsztlereknek azzal, hogy címzett – ismeretlen.¹⁰⁴

Ignotus változatának akkora volt a tekintélye még évtizedek múlva is, hogy 1979-ben a *Világirodalmi lexikon* Fekete Ibolya és Rónai Mihály által írt *Kommentár* szócikkébe mint hiteles történet került be: „Ismeretes Arany J.-nak a kommentárhoz fűzött kommentárja, mely egy kommentátorának olyasformán kezdődő mondatához, amely szerint »Jól tudta

¹⁰¹ ZSADÁNYI Henrik, *Beszélgetések*, Nyugat 1911/14, 157–160.

¹⁰² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bartalis János V.*, Nyugat 1927/10, 834–836.

¹⁰³ Ld. fentebb, a miskolci Ellenzék című lapból idézett szöveget.

¹⁰⁴ Magyar Figyelő 1912/1, 180–192, itt: 186–187.

Arany János...« stb., azt vetette oda, hogy »tudta a fene«¹⁰⁵. E hivatkozás talán annak is köszönhető volt, hogy Arany más, tényleges, nagy számban megmaradt, filológiailag hiteles széljegyzetei ekkor még kevésbé voltak ismeretesek, és nagy utánajárást igényelt volna, ha fikció helyett a sok létező kommentárra akartak volna hivatkozni a szócikk szerzői.

Időközben az egyre gyakrabban idézett állítólagos Arany-mondat popularizálódása, bevonulása a kritika- és értelmezéseméletbe komoly akadályává vált az alkotás lélektanára, a poétikai eljárásokra, szerzői intenciókra irányuló minden kísérletnek. Ezért csendes ellenszegülésnek számított Nemes Nagy Ágnes 1969-es elemzése Csokonairól, amelyben kifejezetten a szerző mentális tájait, alkotáslélektanát vizsgálja, noha nem tudósként, magyarázó tanárként, hanem alkotó pályatársként, arra utalva, hogy a hosszú, folyamatos, aprólékos foglalatosság egy szerzővel és szövegeivel valóban létrehozhat valamiféle empátiát, beleérzést, ráérzést, vagyis egy ilyen módszer is vezethet bizonyos típusú ismeretekhez. Hogy Nemes Nagy Ágnes Ignotus verziójával polemizált, arra ezúttal is az „imputál” kifejezés utal.

[...] engedtessek meg nekem, hogy könnyelmű és kockázatos dologra vállalkozzam, mondhatnám irodalmi illetlenségre. A költői szándék kutatása Arany széljegyzete óta (hogy tudniillik „akarta a fene”) aránylag kevés sikerrel kecsegtet irodalmunkban. Mégsem tudom megállni, hogy bele ne kontárkodjam Csokonai Vitéz Mihály hajdani kartársunk költői lélektanába, hogy ne imputáljak neki egy sor bizonyíthatatlan szándékot, hogy rá ne fogjak véleményeket és lelkiállapotokat. Magyarán: ki akarom találni, hogy hogyan találta ki a *Tartózkodó kérelmet*. Minden szavam megbízhatatlan lesz tehát, minden föltevésem nevetséges. Hogy mi erre a mentségem? Úgyszólván semmi. Hacsak az nem, hogy régóta szeretem a szerzőt. Hogy addig-addig törődtem a jelzőivel, meg a világgépével, meg a ritmikájával, míg el nem juttattott – kézenfogva oda nem húzott – az úgynevezett alkotáslélektan néhány csábító alkalmáig.¹⁰⁶

Az Ignotus-féle változat leágazásai

a) „Akarta a fene”

Nemes Nagy Ágnes szövegéből az is látszik, hogy időközben megosztódott az Aranynak tulajdonított idézet alakja. Ignotusnál a „tudta a fene” szerepelt, de már a 20. század első évtizedeiben találkozni az „akarta a fene” változattal is. Például a Pesti Naplóban 1910-ben. A cikkben halvány nyomokban sejlik fel Ignotus 1905-ös glosszája a Rodin-szoborról, de szinte minden elemében eltér tőle:

Arany Jánosról maradt az az anekdóta [!], hogy egy könyvnek – amely az ő költészetéről szól, s amely nagy erőlködve magyarázta, mit is *akart* mondani Arany gyönyörű soraival – odairta a szélére:

¹⁰⁵ *Világirodalmi lexikon*, főszerk. KIRÁLY István, 6. k., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 475.

¹⁰⁶ NEMES NAGY Ágnes, *Egy Csokonai-vers keletkezéséről*, Irodalomtörténet 1969, 120–125.

– Akarta a fene!

Azóta s talán már régebben rossz dolguk van azoknak, akik költői művet kommentálnak. Még rosszabbul járnak rendszerint, akik képzőművészeti alkotásokhoz nyulnak avatatlan kézzel. Festők és szobrászok állandó boszankodásának tárgya a belemagyarázás, amelyet azonban buzgón üznek. [...]107

1924-ben a Tolnai Világlapjában Molnár Ferenc egy humoros jelenetben idézi – jelölés és kontextus nélkül: „Hát akartam én bejutni az irodalomtörténetbe? Akarta a fene.”108

Megjelent a mondat Aranytól teljesen függetlenül, egy századforduló erdélyi író, Sebesi Samu széljegyzetében is. Az egyik bírálója, Borbély István azt írta róla, hogy Sebesi újjá akarta teremteni a népszínművet, de nem sikerült neki, mire Sebesi ezt írta a kritika margójára: „Akarta a fene!” Mindezt Kovács Dezső írta meg a Pásztortűz 1928-as számában.109

Zolnay Vilmos 1930-ban a bridzs kártyajáték történetéről írt cikket, és a játékelmélet, illetve a gyakorlat ellentétéről jutott eszébe az anekdota. Ő úgy tudja, hogy Gyulai Pál [!] *Toldi*-bírálatára mondta Arany az „Akarta a fene” mondatot.110 1951-ben Kovács Attila a Szabad Szó anekdotagyűjteményében meséli el a történetet, Greguss Ágost 1877-es könyvéhez kapcsolva.111

Meghatározó impulzust adhatott a mondat módosulásának Kárpáthy Aurél *Arany – a tanárok kezén* című írása a Nyugat 1932/20-as számában, melyben nem csak az „Akarta a fene” változat szilárdult meg, hanem felerősödött a Lehr Albertra mint az anekdota eredetére való utalás jelentősége is:

Valahol szegény Lehr Albertnél kezdődött a baj, bár maga a szenvedélyességig lelkes, remek felkészültségű tudós talán legártatlanabb a dologban. Ő nem tett mást, mint hogy lelkiismeretes gondossággal végigkommentálta a *Toldi-trilógiát*. Filológiai szempontból rendkívül hasznos, értékes, helyenkint szinte művészi munkát végzett. Mégis ebből kerekedett a veszedelem. Mert amikor ezt a „magyarázatos” kiadást a túlbuzgó tanári szellem bevitte az iskolába: Lehr Toldija akarva-akaratlanul legyőzte, egyszerűen megölte Arany Toldiját. Egyrészt azért, mert a kimerítő szó- és mondat-magyarázatok tömege – amelyet együtt kellett „bevégni” a tizenkét énekkel – elijesztette a tanulókat s a legtöbb esetben végkép megutáltatta velük *Toldit*, minden „feudális” hősköltelemmennyel egyetemben. Másrészt, mert Lehr magyarázó kedve átragadt a tanárookra, akik élőszoval és írásban rövidesen eljutottak az agyonmagyarázásig. A jó *Toldi*-nak egyetlen éneke sem maradt „megtárgyalatlan”: itt mit akart, ott mit akart mondani benne a költő? (Effféle kommentárra hördült fel egyszer Arany, odafirkantva a könyv szélére a goromba jegyzet: „Akarta a fene!”)112

107 [Tarka krónika rovat], Pesti Napló 1910/162, júl. 5, 13.

108 MOLNÁR Ferenc, *A Csokonaihoz és Petrarcahoz tartozó férjek, azaz Audiatur et altera pars*, Tolnai Világlapja 1924/19, 11–12.

109 KOVÁCS Dezső, *Sebesi Samu*, Pásztortűz 1928/4, febr. 26, 92.

110 ZOLNAY Vilmos, *A bridge története*, Pesti Napló 1930/214, szept. 21, 53.

111 KOVÁCS Attila, *Forgácsok*, Szabad Szó 1951/36, szept. 9, 2.

112 KÁRPÁTHY Aurél, *Arany – a tanárok kezén*, Nyugat 1932/20, 358–362, itt: 360.

Az 1950-es évekig azután nem találkozni a módosult verzióval, de inentől kezdve meredeken emelkedett az előfordulási szám: az 1950-es években még csak kétszer, a '60-as években már 8-szor, a '70-es években 16-szor, a '80-as években 12-szer, a '90-es években 24-szer, a 2000-es években 15-ször, a 2010-es években 10-szer lehet olvasni a sajtóban, vagyis összesen 87-szer. Ez viszonylag nagy előfordulási szám, s olyan tekintélyek által megerősítve, mint Nemes Nagy Ágnes, komoly alternatívát jelentett az Ignó-féle alakváltozatnak.

Az 1960-as évektől az is jellemzi a számbeli előfordulás növekedését, hogy az anekdota kikerült az irodalmi közegből, és egyre gyakrabban lehetett vele találkozni a sport- és politikai lapokban. A kritikai szövegekben és kritikáikban pedig újabb jelentés társult hozzá: már nem csak az empatikus, illetve impresszionisztikus értelmezés ellentétében, nem csak a hiteles, illetve kontár kritika megkülönböztetéseiben jelenik meg anekdotikus érvként, hanem bármiféle kritikai állítás elhárítására, kivédésére, mentegetésére is szolgált. 1955-ben Nagy János nyelvész Petőfi *A Tisza* című verséből elemzi a palatális és veláris magánhangzókat, miközben értelmezésének önkényességét védi az Arany-szállóigével:

[Petőfi] Nem azt akarja-e érzékeltetni, hogy még az ő hangja is, a költő hangja is, mennyire szürke dadogás a természet csodálatos nyelvéhez képest? (Egészen biztosan ezt mondaná erre a feltevésre: „Akarta a fene.” Igaza van. A költő nem akarva, tudatosan cselekszi ezt. De a hangtani elemzésnek is igaza van. Dadog, szürke a két sor hangteste, de ugyanilyen a jelentése is.)¹¹³

b) „Gondolta a fene”

A „gondolta a fene” változatnak nincs előzménye a Nyugatban, sőt a 20. század első felében sem. Először 1944-ben fordul elő: a *Film, Színház, Irodalom* című lapban Boldizsár Iván használja ilyen formában az *Utóirat könyvekhez* című cikkében: „Persze az is lehet, hogy Márai majd odaírja ennek a cikknek a margójára, mint egykor Arany János egy ilyen »azt gondolta az író« kezdetű mondat mellé: »Gondolta a fene!«”¹¹⁴ Még az 1950-es és '60-as években is csak 3-3 alkalommal bukkan fel, majd 1977-től, Fejes Endre említett könyvének és a körülötte kialakuló filológiai vitának köszönhetően még ebben az évtizedben 18-szor találkozni vele. Inentől kezdve gyakorlatilag az összes többi verziót kiszorítja: a '80-as években mintegy 70-szer, a '90-es években 130 körüli számban, 2000-es években ugyanennyiszor, a 2010-es években mintegy 70-szer, vagyis összesen 400-as számban fordul elő csak a sajtóban, nem számolva a könyveket és egyéb kiadványokat. Ezzel együtt a használata is kiszélesedik. Idézi például a *Képes Sport*, a *Magyar Ifjúság*, a *Szovjet Irodalom*, a *Vas Népe*, a *Népszabadság*, a *Kisalföld*, a *Népszava*, a *Nép-*

¹¹³ NAGY János, *A hangszín, a szóhangulat szerepe költészetünkben*, Magyar Nyelv 51(1955), 189–200, itt: 197.

¹¹⁴ BOLDIZSÁR Iván, *Utóirat könyvekhez*, *Film, Színház, Irodalom* 1944/2, jan. 6.

sport, a Magyar Honvéd, a különböző szórakoztató hetilapok, bulvárlapok, és így tovább.

Ezekben az évtizedekben játszódik le az anekdotából a szállóigévé rövidülés is. A folyamatot a források és az eredet csaknem teljes elhalványulása jellemzi. Bizonyos irodalmi körökben – mint az Nemes Nagy Ágnesnél, Ottlik Géznál, Tandori Dezsónél, a *Világirodalmi lexikon* esetében és másoknál tapasztalható – Ignó és a Nyugat verziói még felismerhetők; az Ercsey-féle változat azonban teljes egészében elfelejtődött, ezért kellett 1977-ben Arany-filológus segítsége a felkutatásához. Ez idő tájt már Lehr Albert neve is csak ritkán merül fel. Mindez az anekdota széleskörű, már nem feltétlenül csak irodalmi területen való terjedésének és a sajtó folyamatos módosító jellegének köszönhető. Az ezredforduló felé egyes lapok már „viccként”, mások „egyszeri költőként”, „egyszeri verselemzőként” hivatkoznak a szereplőkre, amiből jól látható, hogy az utolsó adatszerű konkrétumok is elkezdnek belőle kiszóródni.¹¹⁵

III. Gyulai Páltól Madách Imréig: cserélődő elemek

A koncipiális szóbeliség változatképző jellege nem csak a történet csattanóját, az utolsó mondatot érintette, hanem annak valamennyi adatszerű elemét. Arany János viszonylag stabil szereplője maradt e variánsoknak, de még az ő nevére is születtek alternatívák. Zay László evangélikus lelkész és újságíró, a Magyar Nemzet munkatársa 1967-ben úgy tudta, hogy a történet Karinthy Frigyesről szól,¹¹⁶ Jancsó Miklós pedig egy 1975-ös interjúban úgy citálta a mondatot, hogy azt Madách mondta Arany Jánosnak.¹¹⁷

Nagy ellenben a szóródás aszerint, hogy kinek szólt Arany mondata. Az a változat, hogy Gyulai Pál volt az ominózus kritikus, 1899-ben, 1930-ban és 1983-ban is előfordul.¹¹⁸ Czigány Lóránt 2002-ben Riedl Frigyeset emlegeti,¹¹⁹ de az általa elmondott verzió inkább Greguss

¹¹⁵ Egy jellemző példája az adatok elhalványulásának és magának a történetnek a felbomlására is az Élet és Irodalom egyik filmkritikájában olvasható: „Nézetem szerint Császár arra a kérdésre keresett választ, hogy *mi a baj az emberiséggel*. Ezt a rejtvényt akarta megfejtetni, s ezen a meggyőződésemen az sem változtatna, ha Császár kijelentené, hogy – akarta a fene. Am, az is lehet, hogy hálás az értelmezésért, mint az egyszeri költő, akitől megkérdezték, hogy tulajdonképpen miről szól költeménye, mire ölírikussága így válaszolt: »Majd csak belemagyaráznak valamit!«” – FELEKI László, *Mitől nagy egy seb?* [Császár István tévéjátékáról: *Az ember, ezzel a nagy sebével*], Élet és Irodalom 1982/28, 12.

¹¹⁶ ZAY László, *Öt perc filmművészet*, Magyar Nemzet 1967. ápr. 16, 11.

¹¹⁷ FÖLDES Anna, *Gondolkodtató agitáció a színpadon*, Beszélgetés Jancsó Miklóssal, Színház 1975/2, 11–15, itt: 14.

¹¹⁸ Arany János *titka*, Pesti Napló 1899/87, márc. 28, 14; ZOLNAY Vilmos, *A bridge története*, i. m.; MEDGYESSY Ferenc, *A szépmesterségek kezdete*, Nyelvünk és Kultúránk 1983/50, 60–69.

¹¹⁹ „Mert ellenkező esetben úgy járhatunk, mint Riedl Frigyes járt Arany Jánossal a vélhetően apokrif anekdota szerint. Riedl ugyanis úgy belemelegetett Arany bal-

Ágostra értendő. Riedl Frigyes Arany-monográfiája 1887-ben jelent meg; Arany halála előtt csak kisebb cikkeket publikált, hiszen 1875 és 1878 között még egyetemi hallgató volt. 1878-ban jelent meg a Budapesti Szemlében a *Kazinczy Ferenc és a német irodalom* című tanulmánya, 1880-ban pedig ugyanitt az Arany János *Prózai dolgozatairól* szóló bírálata,¹²⁰ de ebben nincs olyan kitétel, melyhez illene Arany kommentárja. Arany balladáiról nem értekezett. Czigány Lórántot az emlékezete csalta meg, ugyanis jóval korábban, 1980-ban ugyanezt az anekdotát ő maga is Greguss Ágostra vonatkozóan írta le.¹²¹

Gregussra mások is gondoltak a 20. század során, s ez eredhetett Lehr Albert 1917-es visszaemlékezéséből – ő, mint láttuk, valóban beszél róla, hogy Greguss balladaértelmezéseivel szemben Aranynek több ellenvetése volt. 1929-ben a Kecskeméti Közlöny közölte az ő nevéhez fűződően az anekdotát,¹²² 1964-ben Turczel Lajos,¹²³ de a világhálón nemrég ismét felbukkant ez a változat, ezúttal nem könyvbe írt széljegyzetként, hanem szóbeli kommentárként tulajdonítva Aranynak a mondatot.¹²⁴

Hasonlóképpen váltakozik az az adat, hogy Arany hol és mikor tette a megjegyzést. Lőrincze Lajos írja, hogy a nyelvészek egy része szerint a mondat Arany és a Nyelvőr közötti vitákból, illetve Arany Nyelvőr-beli széljegyzeteiből származik.¹²⁵ A Nyelvőr című folyóiratban Aranynek valóban sok, olykor igencsak indulatos széljegyzete volt, de ezek között – Voinovich Géza említett közlése szerint – nincs ilyen kommentár.¹²⁶ Nem található hasonló mondat a Simonyi Zsigmond *Antibarbarus*ához írott széljegyzetek között sem.¹²⁷

ladáinak, azaz a dalban elbeszélt tragédiáinak az elemzésébe, hogy egyre gyakrabban megtáltosodott a tolla, és azt írta: »itt a költő arra gondol...«. Amikor Arany János kezébe került a dolgozat, odaírta a margóra plajbászszal: »Gondolta a fene!« – CZIGÁNY Lóránt, *Gombra kabát*, i. m.

¹²⁰ Budapesti Szemle 1880, 21. k., 41. sz., 210–221.

¹²¹ CZIGÁNY Lóránt, „Gyökértelen mint a zászló nyelve...” – *A természetes világkép felbomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében*, Új Látóhatár 1980/4, 535–550, itt: 549–550: „Amikor Greguss Ágost tudós kommentárokat írt Arany balladáihoz, kimutatván, hogy melyikben mit akart mondani a költő, melyiknek mi az úgynevezett alapeszméje, az anekdóta [!] szerint Arany maga is érdeklődéssel olvasta a jeles magyarázatokat. [...]”

¹²² [–], *Mit akart Arany?*, Kecskeméti Közlöny 1929. január 7, 5.

¹²³ TURCEL Lajos Rác Olivér regényéről (*Megtudtam, hogy élsz*), Irodalmi Szemle 1964, 263–269, itt: 264: „Mi a főhős alak-kettőségének beállítását csak a mondatok értelmében tudjuk elképzelni. (Lehet, hogy a szerző erre az elképzelésünkre majd Aranynek a módján reagál, aki egyik balladájának Greguss által adott magyarázatához a »gondolta a fene« megjegyzést fűzte.)”

¹²⁴ [–], *Vajon mit akart Arany János?* Cultura.hu, 2012. szeptember 10.

¹²⁵ LŐRINCZE Lajos, *Gondolta a fene*, i. m.

¹²⁶ VOINOVICH Géza, *Arany János széljegyzetei a Nyelvőrben*, i. m.

¹²⁷ SIMONYI Zsigmond, *Antibarbarus*, Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke, a megfelelő helyesek kitételével, egy-szersmind a magyar nyelv főbb nehézségeinek magyarázata. Gyakorlati kézi könyv mindazok számára, kik magyarul írnak és tanítanak, Írta Simonyi Zsig-

1925-ben a hírlapíró Balassa József a Világ című lapban írja, hogy Arany jegyzete „a Múzeumban megvan”. Hogy melyik múzeumban, azt nem jelzi.¹²⁸ Hegedűs Loránt ellenben 1992-ben úgy tudja, hogy Nagykörsön van a jegyzet: „tessék elmenni az Arany János Múzeumban [!] Nagykörsön, odaírta az öreg [!]: »Gondolta a fene!«”¹²⁹

Számos elgondolás született arra nézve, hogy hogyan született ez a mondat: Arany „írta”, „széljegyzetelte”, „mondta”, „morogta”, „odavetette”, s mindezt „morcosan”, mérgesen, csendesen, önérzetesen, elgondolkozva, bajsza alatt, és így tovább. S végül a moduláció az ironikus tiltakozástól a vérmes vitáig, a csendes, finom árnyalatú ellentmondástól (Nemes Nagy Ágnes) a humoros, élcés ítéletig, az elméleti megfontolástól a harsányabb, nyeglébb bulvárig terjed.

IV. A széljegyzet szemantikai sajátosságai

Az anekdota jelentés- és hangsúlyváltozásaira az eddigi fejezetekben is utaltunk, az egységes áttekintés azonban azért lehet tanulságos, mert rámutat, hogy miért és hogyan tudott a történet ilyen mélyen beépülni az irodalmi köztudatba és a kritikai beszédbe. Az Ercsey-féle történet, mint láttuk, Arany pályakezdésére, költői fellépésére, a szerzőről szóló élet- és pályarajzi narratíva formálódására, illetve Aranynek a nyilvánossághoz való viszonyára vonatkozott. 1899-ben az alkotói módszer és a költői ihlet kérdésére tevődött át a hangsúly („a költő mindig csak akkor ír, amikor hangulata van”). 1905-ben a kritikus és szerző viszonya, az értelmezői tevékenység jó és rossz változata, a szerzői szándék értelmezhetősége került előtérbe. Ignotus glosszáiban az alkotás ösztönös, romantikusan transzcendens jellege válik fontossá: az alkotás nem tudatos folyamat, nem is rekonstruálható, s ha tovább visszük a gondolatot Ignotus kritikaszemlélete felé, akkor a glosszája az ún. impresszionisztikus értelmezés első, anekdotikus megfogalmazásai közé sorolandó.¹³⁰ 1908-ban Cholnoky Viktor (és később Kárpáthy Aurél) az „iskolás szövegmagyarázás”, az „aprólékos fontoskodás”, a pozitivista magabiztoság és bizonyosságtudat ellen lázad. 1917-ben Lehr Albert ismét az alkotói tudatosságnak vagy ösztönösségnek, illetve a szerző utólagos emlékezetének kérdését vizsgálja, s az empátikus értelmezés fogalmát alapozza meg vele. 1932 körül rövid kitérő erejéig a teljes és általános kritikaellenesség kötődik a történethez (Pásztor Mihály), míg az ezredfordulóhoz közeledve az összes lehetséges, jogos és jogtalan ellenvetés

mond akad. I. tag, egyetemi h. tanár, Buda-Pest, 1879; Arany jegyzeteit közli SIMONYI Zsigmond, *Arany János: Jegyzetek az Antibarbarushoz*, Magyar Nyelvőr 25(1896)/2, 69–71; 25(1896)/8, 356–359; 25(1896)/9, 400–403.

¹²⁸ BALASSA József, *Hat szerep keres egy szerzőt*, Világ 1925. dec. 4. 9.

¹²⁹ HEGEDŰS Loránt, *Protestáns értékek, protestáns nevelés*, Theológiai Szemle 1992/4, július 14, 210.

¹³⁰ Ignotus kritikafelfogásáról ld. ANGYALOSI Gergely, *Ignotus-tanulmányok, Közéletsek az „impresszionista” kritika problémájához*, Universitas Kiadó, Budapest, 2008.

megelőzésének, elhárításának szlogenjévé, mondhatni önvédelmi eszközzé válik a mondat.

Az anekdota hosszabb és rövidebb alakja olyan kérdések üres helyeire épült be, melyekre hosszú időn keresztül nem születtek válaszok, vagy amelyekre csak ideiglenes, korszakonként, irányzatonként változó, váltakozó elméletek keletkeztek. Ide tartozik a filológia üres helye (a hiányzó kézirat); az alkotói folyamatra, az alkotáslélektanra vonatkozó ismeretek hiánya; a kritikaelmélet üres helye, vagyis a kritikusi, értelmezői tevékenység céljáról és értelméről szóló kérdések korszakokon át húzódó ismétlődése, megválaszolatlansága és bizonytalansága. Az anekdota változatai mentén akár a 20. századi magyar kritikátörténet és egy általános kritikaelmélet is megírható lenne.

Végezetül érdemes egy pillantást vetni a legújabb fejleményekre. Az anekdota népszerűsége az ezredforduló után sem csökkent, sőt előfordulási aránya növekedett.¹³¹ A filológiai vitákat követően az apokrif jellege erősödött a köztudatban, de a szövege szinte azonnal idomult az új helyzethez: a szakmai berkekből jövő idézők közül sokan hozzátézik, hogy valószínűleg nem igaz a történet, de ezzel együtt is elmondják. Olyan példák is vannak, ahol az idéző éppen a valótlanságot vonja kétségbe,¹³² míg az irodalomszakmai határokon túl töretlenül él az Arany János-i eredet hite.

A világhálónak köszönhetően az anekdota használati területe emellett az utóbbi két évtizedben jelentősen kibővült, és bevonult a reklámparba is. A pesterzsébeti sós-jódos gyógy- és strandfürdő „egész estés fürdő- és szaunapartyjának” reklámszövege például eléggé különösen, de végül sikeresen hozza össze a programot József Attilával is, az Arany-idézettel is.¹³³ Egy „Freelancer” álnévű szerző 2016-ban, az iPon magazin oldalán a „Gondolta a fene” jelszóval a számítógépes játékipart formáló hibákat és korlátokat elemzi. Új változatok is keletkeznek. Az egyik verzió szerint Arany az Akadémián hallgatta végig a róla szóló előadást, és arra legyintette rá a mondatot, kárpátjai források szerint

¹³¹ A Google mintegy húszezer találatot jelez rá.

¹³² „Ámbár több mint valószínű, az anekdota nem igaz, amennyiben az igazságot és a bizonyíthatóságot egynek vesszük, mivel nem találták – még – meg ezt az ominózus lap széli [!] megjegyzést [...]” Wikikönyvek-szerkesztők, *Akarta a fene*, utolsó változat: 2020. 11. 19., https://hu.wikibooks.org/w/index.php?title=Akarta_a_fene&oldid=385632

¹³³ „Mire gondolt a költő? – Gondolta a fene! – mondta Arany az anekdota szerint, amikor a versét elemezgetve elhangzott a sokak által utált kérdés: »Mire gondolhatott a költő?« Hát erre biztos nem. A magyar irodalom (egyik) legfájóbb versének kezdő soraihoz nem sok köze a szaunának. De legalább így mindig eszedbe jut, hogy nem lesz „lázas” a szaunában. Szóval gondolta a fene, de Te nem baj, ha tudod, hiszen jó tudni, mert tudni jó!” 2006. jún. 11., <https://www.facebook.com/saunaparty/photos/mire-gondolt-a-%C3%B6lt%C5%91gondolta-a-fene-mondta-arany-az-anekdota-szerint-amikor-a-ve/478042399068327/>

pedig a mondat nem Aranytól, hanem Ady Endrétől ered.¹³⁴ Mindez arra utal, hogy a sajtónyelvről készült bevezető fejezet, az oralitás és írásbeliség együttes működési elve a világhálóra ugyanúgy, sőt talán erősebben jellemző, mint az írott médiára, hiszen itt a különböző időpontokból származó források a keresési találatokban szinkronba kerülnek egymással, növelve a variálódást segítő tájékozatlanságot és bizonytalanságot.

A leglátványosabb fordulat ez idő tájt, hogy a szállóige az élményszerű irodalomoktatás és az irodalomnépszerűsítés jelmondatává vált. Születtek ilyen címmel tankönyvek, szövegelemző segédletek, blogok és videósorozatok, de hirdetnek a világhálón motivációs iskolai pecsétet, pólót és bögrét is Arany János képével és ezzel a felirattal, úgyhogy joggal mondható, mára ez a mondat lett Arany János legnépszerűbb és egyik legismertebb „műve”.¹³⁵

Az anekdota irodalomnépszerűsítő magyarázataiban – a gadameri „horizontösszeolvadás” és/vagy a dekonstrukciós befogadélméletek szakmai szinten is popularizálódott felfogása következményeként – a szerzői szándék helyébe az értelmezői szándék imputálódott, melyet immár semmiféle irodalmi, poétikai, műfaji, történeti ismeretanyag korlátozása nem fenyeget. Az értelmezés itt nem más, mint ösztönös, érzelmi alapú, vélemény-, élmény- és ötletszerű, olykor gyakorlatias, interaktív, játékos, vagy aktualizáló, applikáló jellegű barkácsolás a szöveggel. Ennek jegyében, de végül önmagának ellentmondva, a wiki-books oldalán a névtelen, érettségire felkészítő online-kiadvány, amely

¹³⁴ KOVÁCS László Imre, „Gondolta a fene!”: avagy választói és pártstratégiák a magyar választási rendszerben. Politikatudományi Szemle 2006/2–3, 89–108. „A címbe idézetet Arany János mondta rezignáltan, hallgatván az Akadémián a tiszteletére tartott egyik előadást, melyben a verseit elemző irodalmár többször kijelentette: »Mikor Arany ezt írta, azt gondolta, hogy...«” Ám hogy mi köze Aranynek a szerző tanulmányához, homályban marad: „A költő elhíresült mondatát azért hoztam elő, mert az eddigi parlamenti választások adatsorait áttekintve e tanulmányban olyan megállapításokat teszek, amelyek más kutatási módszerrel korántsem biztosan bizonyulnának helytállóknak.” Az Ady Endre-változat: BALLA D. Károly netnaplója, <http://ungbereg.hhrf.org/manz/0503/03.htm>

¹³⁵ FARKAS Tünde, „Gondolta a fene”, *verselemző kézikönyv középiskolásoknak*, M-Érték Kiadó, Budapest, 2006 (Kötelezők Mértékkel); Wikikönyvek-szerkesztők, *Akarta a fene*, i. m.; *Gondolta a fene, avagy egy kis verselemzés*, Cultura.hu, <http://www.hallgatniarany.hu/arany-tura/adonyi-tengeri-hantok/gondolta-a-fene-avagy-egy-kis-verselemzes/>, letöltés: 2022. 02. 09.; a Magyar Művészeti Akadémia videósorozatot készített *Gondolta a fene* címmel, melyben neves kortárs költők beszélnek Arany-élményükről. A Petőfi Irodalmi Múzeum olvasási tanácsadó blogot indított ezzel a címmel: „Gondolta a fene! – Olvasnál, de tanácstalanul cirkálsz a könyvesboltban és nem tudod, mit érdemes kézbevenni? Vagy nem olvasnál, mert azt gyanítod, ennél értelmesebben is eltöltheted kevéske szabadidődet? Olvasd posztjainkat, hogy megtudd, mit kell leemelned a polcra és miért is érdemes olvasni!” – <https://pim.hu/hu/blog/gondolta-fene>; a motivációs pecsét diákoknak: <https://shop.torokszilvi.com/termek/tanari-gondolta-a-fene-arany/>; póló a „pólómánia” oldalán: https://polomania.hu/piacter/reszletek/84968_arany_janos-gondolta_a_fene.

az „Akarta a fene” címmel közöl sorozatot Arany János balladáiról, a „helyes értelmezésre” inti az olvasót: „ne a szerző régvolt gondolatait bogozgassuk” – tanácsolja –, hanem „a jelenre – sőt: a jövőre! [!] koncentráljunk”.¹³⁶ Van olyan tankönyv is, amely a verstani, poétikai, tropológiai, műfaji, irodalomtörténeti és egyéb ismeretekre épülő szövegelemzést kizárólag iskolai és felsőoktatási keretek között zajló, gyötrelmes és unalmas tevékenységként határozza meg: „Minden bizonnyal diák vagy, hiszen ki is elemezne verset »csak úgy«, ha nem muszáj? Márpedig, akinek folyamatosan muszáj, az a diák. Elemezni muszáj az általános iskola felső tagozatában, a középiskolában, elemezni kell az érettségien (minden szinten) és – horribile dictu! – egy-egy szemináriumi dolgozat formájában a felsőbb iskolákban is.”¹³⁷ Valami hasonlót állíthat egy másik online tananyag is a „sulinet” oldalán, bár a mondatok kissé rejtélyesre sikerültek:

Szerinted mennyire fontos egy adott szerző életrajzának ismerete a vers megértéséhez? – [Megoldás:] A modern irodalomtudományban beállt egy hermeneutikai fordulat. Ez egy adott szöveget a maga környezetében akar megérteni (hisz „minden egész eltörött”), nincsenek teljes igazságok. Ennek egy része csak az életrajz, mely sok okot ad a belemagyarázásra, amint ez Arany János szavaiból is kiderül: „Gondolta a fene!”¹³⁸

Az alkotói folyamat és szándék megismerhetetlenségének ignotusi gondolata helyébe itt a *szöveg* megismerhetetlenségének (megközelíthetetlenségének), s ezért az értelmezői *érdek*(*telenség*) abszolutizálásának popularizálódott gondolata lép. Mindennek ellenében legfeljebb Nemes Nagy Ágnes dacos eleganciáját, és néhány csendes érvet lehet idézni, mint például Ritoók Zsigmondét:

Ismeretes az anekdota, mely szerint Arany valamely elemzőjének szavai mellé: „a költő ezt meg ezt gondolta”, azt írta volna: gondolta a fene. Ez az anekdota [...] hamis [...], olcsó demagógia mondanivalóját illetően, mert azt sugallja, Arany tekintélye mögé bújva, hogy minden tudományos verselemzés csak haszontalan belemagyarázás.¹³⁹

S ha mégis Aranytól ered a széljegyzet, akkor valódi Arany János-i mondat: örök mementóként minden esetben és minden időben azokat az aktuális tabukat, hiányokat, megválaszolatlan kérdéseket világítja meg, melyek éppen az ő perspektívájából válnak láthatóvá az irodalomtudományban, kritikaelméletben, hermeneutikai irányzatokban, irodalompolitikában, a média működési mechanizmusaiban, az innovatív oktatásról szóló hiedelmekben és a közéleti diskurzus különböző szegmenseiben.

¹³⁶ Wikikönyvek-szerkesztők, *Akarta a fene*, i. m.

¹³⁷ FARKAS Tünde, „*Gondolta a fene*”, *verselemző kézikönyv középiskolásoknak*, i. m.

¹³⁸ SZÜTS Zoltán, *Esztétika felvételi előkészítő*,

<https://www.sulinet.hu/tovabbtan/felveteli/ttkuj/17het/esztetika/megold17.html>

¹³⁹ RITOÓK Zsigmond, *Az Akadémia és az élő irodalom*, Magyar Tudomány 1992/8, 940.